

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ
SİSTEMİNƏ TƏSİRİ VƏ POSTPANDEMIYA DÖVRÜNÜN İNKİŞAF
İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Şəmsiyev Elmar Muxtar

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ
SİSTEMİNƏ TƏSİRİ VƏ POSTPANDEMIYA DÖVRÜNÜN İNKİŞAF
İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-“Maliyyə”

İxtisaslaşma: Maliyyə bazarları

Qrup: 676

Magistrant:

Şəmsiyev Elmar Muxtar oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.f.d., dos. Hüseynova Alidə

Teymur qızı

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Şəmsiyev Elmar Muxtar oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın maliyyə sisteminə təsiri və postpandemiya dövrünün inkişaf istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ VƏ POSTPANDEMİYA DÖVRÜNÜN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Karantinın iqtisadi nəticələrinin, koronavirus xəstəliyinin aradan qaldırılmasından sonra dünya iqtisadiyyatının itkilərinin, mikro və makro səviyyədə maliyyə-iqtisadi vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün qəbul edilmiş real tədbirlərin təhlili gələcək tədqiqatların perspektivləridir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya tədqiqatının əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın maliyyə sisteminə təsirinin tədqiqi, həmçinin pandemiya və postpandemiya dövrü üçün iqtisadiyyatın inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Magistr dissertasiyasının yazılması prosesində müxtəlif təhlil metdollarından, o cümlədən induksiya, deduksiya, analiz və sintez metodlarından, qrafik, müqayisə və SWOT təhlillərdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın aparılması üçün informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, tədqiqatın predmetiylə əlaqədar aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri və qazet və jurnal məqalələri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: COVID-19 pandemiyasının tam iqtisadi təsirlərini əks etdirən statistik məlumatların azlığı və mövzu istiqamətində yerli araşdırmaların yetərsizliyi tədqiqat prosesində məlumat bazası ilə əlaqədar məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Magistr işində əldə olunmuş elmi yeniliklərdən aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Maliyyə sisteminin nəzəri-metodoloji bazası araşdırılmış;
- Covid-19 pandemiyasının respublikamızın maliyyə bazarlarına göstərdiyi təsirinin təhlili aparılmış;
- Pandemiyanın təsirləri üzərindən beynəlxalq maliyyə bazarları ilə Azərbaycanın maliyyə bazarlarına müqayisəli təhlili aparılmış;
- Pandemiya zamanı maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bazar şəraitində maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesində maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinə kompleks yanaşmadan istifadə potensialı ilə müəyyən edilir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın bir sıra müddəaları “Maliyyə və kredit”, “Pul, kredit, banklar” kimi kursların tədrisi zamanı, eləcə də gələcək elmi tədqiqatlarda istifadə imkanına malikdir.

Açar sözlər: maliyyə sistemi, maliyyə bazarları, investisiya fəaliyyəti, Covid-19 pandemiyası

"THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON THE FINANCIAL SYSTEM OF AZERBAIJAN AND THE DEVELOPMENT TRENDS OF THE POSTPANDEMIC PERIOD"

SUMMARY

The actuality of the subject: Analysis of the economic consequences of quarantine, the losses of the world economy after the elimination of coronavirus disease, the real measures taken to stabilize the financial and economic situation at the micro and macro levels are the prospects for future research.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation research is to study the impact of the coronavirus pandemic on the financial system of Azerbaijan, as well as to make proposals for improving economic development for the pandemic and postpandemic periods.

Used research methods: In the process of writing a master's dissertation, various analysis methods were used, including induction, deduction, analysis and synthesis methods, graphical, comparative and SWOT analysis.

The information base of the research: Research database: The information base for the research consists of official data of the Ministry of Finance, the Central Bank, the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, scientific works of leading local and foreign scientists and newspaper and magazine articles related to the research subject.

Restrictions of research: The lack of statistical data reflecting the full economic impact of the COVID-19 pandemic and the lack of local research on the subject have created constraints on the database in the research process.

The novelty and practical results of investigation: Among the scientific innovations obtained in the master's thesis we can note the following:

- Theoretical and methodological basis of the financial system is studied;
 - The impact of the Covid-19 pandemic on the financial markets of the country was analyzed;
 - A comparative analysis of the impact of the pandemic on the international financial markets and the financial markets of Azerbaijan was conducted;
 - Ways to improve the functioning of the financial system during the pandemic are justified.
- The practical significance of the research is determined by the potential to use a comprehensive approach to the modernization of the financial system in the process of improving the mechanism of state regulation of the financial system in market conditions.

Scientific-practical significance of results: A number of research provisions can be used in the teaching of courses such as "Finance and Credit", "Money, Credit, Banks", as well as in future research.

Keywords: financial system, financial markets, investment activity, Covid-19 pandemic

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ÜST – Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

BVF - Beynəlxalq Valyuta Fondu

ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

İƏİT – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. MALİYYƏ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. Maliyyə sisteminin nəzəri baxışları.....	12
1.2. Maliyyə sisteminin metodoloji əsasları.....	20
1.3. Maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi.....	24
II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
2.1. Koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın maliyyə bazarlarına təsirinin təhlili.....	35
2.2. Dünya maliyyə bazarlarına və Azərbaycanın maliyyə bazarlarına koronavirus pandemiyasının təsirlərinin müqayisəli təhlili.....	42
2.3. Koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın maliyyə bazarlarına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	50
III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİNƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRİNİN AZALDILMASI YOLLARI VƏ ONUN POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	56
3.1. Koronavirus pandemiyasının maliyyə sisteminə mənfi təsirlərinin azaldılmasında beynəlxalq təcrübə və dövlətin dəstək tədbirləri.....	56
3.2. Pandemiya dövründə maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	61
3.3. Maliyyə sisteminin postpandemiya dövründə inkişaf istiqamətləri.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	79
Şəkillərin siyahısı.....	83
Sxemlərin siyahısı.....	83
Cədvəllərin siyahısı.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. COVID-19 pandemiyası iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat tərzinə və dünyanın bütün ölkələrində səhiyyə sisteminə əhəmiyyətli təsir göstərir. Koronavirus epidemiyası mübalığəsiz qlobal xarakter daşıyan bəşəriyyət üçün daha bir çağırışa çevrildi.

Müasir şəraitdə pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına, xüsusən də ayrı-ayrılıqda ölkə iqtisadiyyatına təsiri ciddi maraq doğurur. COVID-19-un dünya iqtisadiyyatına təsirinin əsas nəticələri aşağıdakılardır: birja indekslərinin azalması; neftin qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və metal bazarının inkişafının ləngiməsi; istehsalın azalması; hava yolları və dəniz nəqliyyatı, ticarət və əyləncə mərkəzləri, turizm sənayesi gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması; əhalinin gəlirlərinin azalması; əczaçılıq sənayesi gəlirlərinin artması; investorların az riskli aktivlərə tələbinin artması.

Belə bir vəziyyətdə artıq dünya iqtisadiyyatının iqtisadi artımında azalma baş verir (2,5% - dən 0,6% - ə qədər). 2022-ci ildə ümumdünya səviyyəsində iqtisadi vəziyyət tənəzzülə yaxın olacaq, dünya iqtisadiyyatının zərəri \$2,7 trln. çata bilər. İstənilən ölkənin iqtisadiyyatı üçün COVID-19-un yayılması ilə şərtlənən böhran xüsusilə təhlükəlidir və ölkənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə sarsıda bilər: rəsmi məşğulluğun və real ÜDM-in azalması baş verəcək, korporativ sektor əhəmiyyətli itkilərlə üzləşəcək, istiqrazların uğurlu yerləşdirilməsi şansları azalacaq, xarici investisiyaların axını azalacaq, milli valyuta ucuzlaşacaq. Optimist ssenari ilə, COVID-19-un yayılması səbəbindən ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatının düşməsi ÜDM-in 4-5% - ni, ən pis ssenaridə isə 9-10% - ni təşkil edəcək. Bütün bunlar dünyanın aparıcı ekspertləri, korporativ sektoru və əhali ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində həm karantin şəraitində, həm də onun başa çatmasından sonrakı aylar ərzində səmərəli sosial-iqtisadi siyasət aparmalı olan dünya ölkələrinin hökumətləri və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən ölçülüb-biçilmiş qərarların qəbul edilməsinin zəruriliyindən xəbər verir. Karantin iqtisadi nəticələrinin, koronavirus xəstəliyinin aradan qaldırılmasından sonra dünya iqtisadiyyatının itkilərinin, mikro və makro səviyyədə maliyyə-iqtisadi vəziyyətin sabitləşdirilməsi

üçün qəbul edilmiş real tədbirlərin təhlili gələcək tədqiqatların perspektivləridir.

Dünyada pandemiya fonunda baş verən bütün bu proseslər tədqiqatın aktuallığını müəyyən etmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Maliyyə sisteminin ümumi və xüsusi məsələləri Azərbaycan alimləri Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, M.Hüseynov və başqaları öz tədqiqatlarında araşdırılmışdır. Qərb alimləri arasında İ.Yusti, Y.Sonnenfels, K.Rau, A. Vaqner, K.Eyeberg kimi alman məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində maliyyənin mahiyyəti, ölkənin təsərrüfatının təşkili və maliyyə quruluşu prinsipləri haqqında geniş anlayış verilmişdir.

Baldwin R., Weder di Mauro B., Zhang D. və başqaları pandemiya şəraitində maliyyə bazarlarının fəaliyyətini təhlil etmişlər.

Dünya gözlənilmədən Covid-19 pandemiyası ilə üzləşdiyini və virusun ilkin iqtisadi-sosial təsirlərindən çox keçmədiyini nəzərə alsaq, hazırda tədqiq etdiyimiz magistr işində indiyədək zəif öyrənilmiş iqtisadiyyatın pandemiya əziyyət çəkən sektorlarının geniş təhlilinin aparılmasına və pandemiya dövründə maliyyə sisteminin dayanıqlığının artırılması istiqamətində təkliflərin verilməsinə çalışılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya tədqiqatının əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın maliyyə sisteminə təsirinin tədqiqi, həmçinin pandemiya və postpandemiya dövrü üçün iqtisadiyyatın inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli məqsəduyğun hesab edilmişdir:

- Maliyyə sisteminin mahiyyəti, funksiyası və məqsədi öyrənilməli;
- Dünya və Azərbaycanın maliyyə sisteminin strukturunun və xüsusiyyətlərinin təhlili aparılmalı;
- Pandemiya və postpandemiya dövrlərdə maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin səmərəli istiqamətləri müəyyənəndirilməli;
- Postpandemiya dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinin öyrənilməli;
- Koronavirus pandemiyasının dünya və Azərbaycanın maliyyə bazarlarına təsirinin

təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmalı;

- Koronavirus pandemiyasının maliyyə sisteminə mənfi təsirlərinin azaldılmasında beynəlxalq təcrübə və dövlətin dəstək tədbirləri öyrənilməli;
- Covid-19 pandemiyası dövründə maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları tədqiq edilməli və postpandemiya dövrü üçün əsas inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Tədqiqatın metodları. Magistr dissertasiyasının yazılması prosesində müxtəlif təhlil metdolarından istifadə olunmuşdur. Beləki tədqiqatın birinci fəslində induksiya, deduksiya, analiz və sintez metodlarının köməyi ilə maliyyə sisteminin nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilmişdir.

Tədqiqatın ikinci fəslində koronavirus pandemiyasının Respublikamızın maliyyə sisteminə təsirinin qiymətləndirilməsinə həsr olunduğundan, bu hissənin yazılması üçün qrafik, müqayisə və statistik təhlil metdoları tətbiq edilmiş, maliyyə sektorunun cari vəziyyətini əks etdirən SWOT analizi aparılmışdır.

Magistr işinin 3-cü fəslində Covid-19 pandemiyasının ölkəmizin maliyyə sisteminə mənfi təsirlərinin azaldılması yollarını və postpandemiya dövründə onun inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq üçün sistemləşdirmə, modelləşdirmə, elmi abstraksiya və ekspert qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın aparılması üçün informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, tədqiqatın predmetiylə əlaqədar aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri və qazet və jurnal məqalələri təşkil edir.

Eyni zamanda tədqiqat apararkən dərs vəsaitləri və internet resurslarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. COVID-19 pandemiyasının tam iqtisadi təsirlərini əks etdirən statistik məlumatların azlığı və mövzu istiqamətində yerli araşdırmaların yetərsizliyi tədqiqat prosesində məlumat bazası ilə əlaqədar məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr işində əldə olunmuş elmi yeniliklərdən aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Maliyyə sisteminin nəzəri-metodoloji bazası araşdırılmış
- Covid-19 pandemiyasının respublikamızın maliyyə bazarlarına göstərdiyi təsirin təhlili aparılmış
- Pandemiyanın təsirləri üzərindən beynəlxalq maliyyə bazarları ilə Azərbaycanın maliyyə bazarlarına müqayisəli təhlili aparılmış
- Koronavirus pandemiyasının maliyyə sistemində mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsində beynəlxalq təcrübə tədqiq edilmiş və bu istiqamətdə dövlətin gördüyü tədbirlər öyrənilmişdir
- Pandemiya zamanı maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları əsaslandırılmış
- Postpandemiya dövrü üçün maliyyə sisteminin inkişaf istiqamətləri araşdırılmışdır. Sonda aparılmış təhlillərdən əldə olunmuş nəticələr qeyd edilmiş və tədqiqatın vəzifələrinə uyğun təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bazar şəraitində maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesində maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinə kompleks yanaşmadan istifadə potensialı ilə müəyyən edilir.

Dissertasiya işinin maliyyə sisteminin birlik və funksional bütövlüyünün təmin edilməsinə yönəldilmiş müddəaları, nəticələri və praktiki tövsiyələri maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinin dövlət tənzimlənməsinin təcrübəsində, fond bazarı üçün kadrların ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması işində tətbiq edilə bilər. Həmçinin tədqiqatın bir sıra müddəaları “Maliyyə və kredit”, “Pul, kredit, banklar” kimi kursların tədrisi zamanı, eləcə də gələcək elmi tədqiqatlarda istifadə imkanına malikdir.

I FƏSİL. MALIYYƏ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə sisteminin nəzəri baxışları

Maliyyə sistemlərinin inkişafı elmi cəmiyyətin onların təhlilinə marağının artmasına və bu hadisənin iqtisadiyyatda rolunu izah edən yeni konsepsiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Lakin intensiv tədqiqatlara baxmayaraq, iqtisadi ədəbiyyatda bu məsələlərlə bağlı fikir birliyi yaranmadı. Maliyyə sistemi anlayışının müəyyənləşdirilməsində vahid baxış nöqtəsi yoxdur.

Ensiklopedik lüğətlərdə "anlayış" sözünün təfsiri predmetlərin, hadisələrin, öz tərifli olan proseslərin mühüm xassələrinin və əlaqələrinin vəhdətinin təfəkküründə öz əksini tapır. Konsepsiya bütün əlamətləri əks etdirmir, yalnız əsas olanları əks etdirir. Buna görə də tədqiq olunan obyektin ən vacib xüsusiyyətləri və keyfiyyətlərinin məcmusu dedikdə, mahiyyət anlayışla başa düşülür (Галанов В.А., 2007: с. 43).

Maliyyə sisteminin mahiyyətinin təhlili onun əsas əlamətlərinin, xüsusiyyətlərinin, xüsusiyyətlərinin və anlayış aparatında onların təsbit edilməsini nəzərdə tutur. Bu məsələ ilə bağlı fikirlərin birmənalı olmaması, ilk növbədə, mövcud iqtisadi məktəblər və istiqamətlər çərçivəsində formalaşmış nəzəri yanaşmaların müxtəlifliyindən, "maliyyə sistemi" termininin konstruksiyasının əsasında dayanan maliyyə mahiyyətinin ilkin kateqoriya kimi başa düşülməsindən irəli gəlir.

Hər bir ayrıca halda tədqiqat məqsəd və vəzifələrinin xüsusiyyətləri, eləcə də tədqiqat obyektinin özünün – maliyyə sistemlərinin ictimai inkişafın gedişində sadə formalardan daha mürəkkəb formalara doğru təkamül etməsi, həmçinin ölkə xüsusiyyətinə malik olması az rol oynamır ki, bu da müvafiq olaraq elmi idrakın məntiqi ilə əks olunur.

Maliyyə elminin başlanğıc mərhələsindən ümumi iqtisadi nəzəriyyədən müstəqil bilik sahəsinə ayrılmasına qədər təşəkkül tapması klassik maliyyə

nəzəriyyəsi ilə bağlıdır ki, bu da rəşional elmi emal dövrə keçid mərhələsindən keçərək, XVIII əsrin ortalarına doğru sistemləşdirilmiş görünüş əldə etmiş və nəhayət XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır.

Dövlətin dominant rolu haqqında klassik nəzəriyyənin əsas müddəasına uyğun olaraq, maliyyə baxımından müvafiq elm dövlət maliyyəsi elmi kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Maliyyə dövlətin fəaliyyəti ilə üzvi əlaqədə tədqiq edilmiş və onların mövzu sahəsi dövlət sahəsi ilə məhdudlaşmışdır.

İ.Yusti (1720-1771), Y.Sonnenfels (1732-1817), K.Rau (1792-1870), A. Vaqner (1835-1917), K.Eyeberg (1855-1941) kimi alman məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində maliyyə mahiyyəti, ölkənin təsərrüfatının - təşkili və maliyyə quruluşu prinsipləri haqqında geniş anlayış verilmişdir. Yerli alimlər arasında klassik maliyyə nəzəriyyəsinin davamçıları sırasında Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, M.Hüseynov kimi tədqiqatçıları göstərmək olar. Onlar klassik maliyyə nəzəriyyəsinə əhəmiyyətli qatqı verdilər.

K. Rau "Maliyyə elminin əsas başlanğıcı" kitabında yazırdı ki, maliyyə – "dövlət hakimiyyəti üçün zəruri olan maddi sərvətlərin əldə edilməsi, saxlanması və lazımi istifadə edilməsi məqsədi daşıyan və şəxsi təsərrüfat və ya dövlət gəlirləri və xərcləri himayəsində olan hökumət fəaliyyəti sahəsidir" (Pay K.Γ., 2012: c. 67-68).

Bu yanaşma XIX əsrin məşhur rusiyalı tədqiqatçıları Y. İ. Qorlov, S. E. Desnitskinin, V. A. Lebedevin, İ. İ. Yanjulin, İ. X. Ozerovun işləri üçün səciyyəvi idi. Onlar maliyyəni dövlətin fəaliyyəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə, maliyyə sistemini isə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirirdilər.

Maliyyə klassik nəzəriyyəsinin açıq-aşkar üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, həmin dövrün iqtisadi ədəbiyyatında başqa mövqe də təqdim edildi. Belə ki, bir sıra qərb alimləri maliyyəni daha geniş şərh ediblər. Onlar maliyyəni iqtisadiyyatın özəl sektoru sahəsində ssuda, fond, sahibkarlıq kapitalının fəaliyyəti ilə bağlı dövlət çərçivəsindən kənara çıxarırdılar.

Bazar münasibətləri daha da inkişaf etdikcə, dövlətin iqtisadiyyatda rolu

dəyişdikcə, cəmiyyətin resurs təminatı sistemində korporasiyaların və maliyyə bazarlarının əhəmiyyəti artdıqca, klassik maliyyə nəzəriyyəsinin ilkin postulatlarının nəzəri cəhətdən yenidən baxılmasına ehtiyac yaranırdı.

XX əsrin ortalarına doğru bu proseslər İngiltərə-Amerika məktəbin nümayəndələrinin – Q.Markovitsa, F. Modilya, M. Miller, F. Blek, D. Düran, J. Uilyam, U. Şarpanın əsərlərində daha sistemli inkişaf əldə etmiş neoklasik maliyyə nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxardı.

Neoklasik nəzəriyyənin dominantı özəl sektorun maliyyələşməsi, tədqiqat proqramı isə korporasiyaların maliyyə potensialının əsas amili kimi maliyyə resurslarının əsaslandırılması, korporasiyaların və maliyyə bazarlarının effektiv qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin axtarışı, makroiqtisadi və qlobal səviyyədə maliyyə bazarlarının praktiki dərk edilməsi və işlənilib hazırlanması oldu (Дмитриев В.А., 2006: с.48).

Ümumiyyətlə, bu cür nəzəri təsəvvürlər maliyyə təkamülünün tarixi gedişi ilə müəyyən edilmiş, onların mal-pul münasibətlərinin inkişafı, dövlətin funksiyalarının güclənməsi və genişlənməsi, sonradan isə sürətli artım və iqtisadiyyatın bazar əsaslarının möhkəmlənməsi ilə şərtlənmişdir.

Milli iqtisadi ədəbiyyatda 1930-cu illərə qədər Rusiya maliyyə məktəbinin təsisçilərinin dövlət tərəfindən maliyyələşmənin təşkili barədə fikirləri dəstəklənmişdir. İstehsal vasitələrinə və planlı iqtisadiyyata dövlət mülkiyyət formasının inkişafı ilə ilkin konsepsiya iqtisadiyyatın sosialist modelinin reallıqlarına uyğunlaşdırılmışdır ki, burada dövlət cəmiyyət adından ictimai vəsaitləri cəmləşdirmiş və paylamış, həmçinin istehsal sektorunun ümumiləşdirilməsi nəticəsində müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının yaranmasını və istifadəsini təmin etmişdir.

Bununla əlaqədar, tarixən təşəkkül tapmış dövlət maliyyəsi anlayışından sosialist cəmiyyətinə tətbiq etməkdən imtina etməyə ehtiyac yox idi. Maliyyə paylayıcı və təkrar istehsal konsepsiyaları çərçivəsində müəyyən fərqlərə baxmayaraq, dövlətin mövcudluğu və fəaliyyəti ilə bağlı pul münasibətləri kimi nəzərdən keçirilirdi (https://auditfin.com/fin/2016/2/fin_2016_21_rus_05_05.pdf).

Maliyyə haqqında belə təsəvvür milli maliyyə elminin inkişafının sonrakı gedişinə və maliyyə sisteminin tədqiqinə nəzəri yanaşmaların formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Müasir xarici və yerli ədəbiyyatda maliyyə sisteminin konsepsiyası müxtəlif yollarla şərh olunur.

Qeyri-klassik maliyyə nəzəriyyəsinin İngiltərə-Amerika istiqamətinin təsiri altında əhəmiyyətli dərəcədə formalaşan xarici elmi məktəblər, bir qayda olaraq, tədqiqatların tətbiqi xarakteri ilə fərqlənir ki, bu da istifadə olunan iqtisadi terminlərin şərhinin spesifikasiyasını şərtləndirir.

Belə ki, "maliyyə sistemi" anlayışının əsasını təşkil edən "maliyyə" termininə adətən kapitalın pul forması, pul vəsaiti və ya pul vəsaitlərinin təqdim edilməsi kimi baxılır. Maliyyə üzrə baza kurslarında qeyd edilir ki, maliyyə (finance) – insanların müəyyən müddət ərzində kəsirli pul vəsaitlərinin xərclənməsini və daxilolmasını necə idarə etdiyi barədə elmdir. Maliyyə nəzəriyyəsi tələbələrə zaman amilini nəzərə almaqla pul resurslarının bölüşdürülməsi məsələlərinin öyrənilməsinə sistemləşdirilmiş yanaşma, həmçinin bütün alternativ variantların qiymətləndirildiyi kəmiyyət modellərinin toplanmasına imkan verən bir sıra konsepsiyalardan ibarətdir.

Oksford izahlı lüğətdə maliyyə "hər hansı bir layihədə iştirak edən kapital; ilk növbədə yeni işə başlamaq üçün lazım olan kapital" kimi şərh olunur; American Heritage lüğətində "pul və digər aktivlərin idarə edilməsi elmi; pul, bank fəaliyyəti, investisiyalar və kreditlərin idarə edilməsi; pul resursları; fondlar, fondların və kapitalın bölüşdürülməsi" kimi şərh olunur (З.Ф.Мамедов, 2005: с.357).

Müvafiq olaraq, qərb elmi və tədris ədəbiyyatında maliyyə sisteminin müəyyən edilməsi aktivlərin qiymətləndirilməsi və riskin idarə olunması nəzərə alınmaqla və bununla da maliyyə qərarlarının həyata keçirilməsini təmin edən pul vəsaitlərini yığan və təqdim edən institutların məcmusudur.

Beynəlxalq Valyuta Fondu mütəxəssislərinin müəyyən etdiyi kimi, "maliyyə sistemi institusional vahidlərdən və bazarlardan ibarətdir ki, bu da bir qayda olaraq, investisiya üçün vəsaitlərin səfərbərliyi, o cümlədən ödəniş sistemlərinin,

kommersiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin təqdim edilməsi məqsədilə mürəkkəb şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir".

Beləliklə, müasir xarici iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə sisteminin şərhində institusional yanaşma üstünlük təşkil edir.

Yerli iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə sisteminin müəyyənləşdirilməsinə nəzəri yanaşmaların öyrənilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onlar daha çox Rusiya elmi məktəbinin ənənələrinə uyğun olaraq akademik xarakter daşıyır və maliyyə sistemi üçün əsas olan "maliyyə" anlayışının mənalı anlayışına əsaslanırlar.

Onlar iqtisadi münasibətlərin – maliyyə münasibətlərinin xüsusi kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir. Onların şərhində olan fərqlər müxtəlif tədqiqatçıların bu cür münasibətlərin yaranma və fəaliyyət sahəsini, onların spesifik əlamətlərini və element xüsusiyyətlərini necə şərh etməsi ilə bağlıdır.

Bununla yanaşı, bəzi nəşrlərdə subyektin həmişə dövlətin çıxış etdiyi maliyyə anlayışına rast gəlmək olar.

Bir çox müasir mənbələrdə maliyyə mahiyyətinin müəyyən edilməsində milli ədəbiyyatda tarixən təşəkkül tapmış və bu və ya digər dərəcədə bazar iqtisadiyyatı modelinə uyğunlaşdırılan əsas nəzəri konsepsiyalar öz əksini tapır.

Maliyyə mahiyyətinin əsas konsepsiyaları arasında paylayıcı əsas yer tutur ki, bu da maliyyə sisteminin yaranması və fəaliyyəti yalnız paylanma mərhələsi (onun istehsalat, mübadilə və istehlak mərhələləri ilə qarşılıqlı münasibətləri və qarşılıqlı şərtləri nəzərə almaqla) ilə bağlıdır.

Bundan əlavə, nümayəndələri maliyyə resurslarına və onların istifadəsinə diqqət yetirirlər və bu kateqoriyanın əsas əlaməti olaraq maliyyə dövlətinin tənzimləməsinin tanınmasından irəli gələn vacib bir resurs konsepsiyasını fərqləndirirlər.

Bu fərqlər maliyyə sisteminin mahiyyəti haqqında nəzəri təsəvvürlərdə də müəyyən şəkildə öz əksini tapır.

Yerli iqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan şərhlərin bütün müxtəlifliyi ilə maliyyə sisteminin mahiyyətini müəyyən etmək üçün əsas yanaşmaları aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür.

İqtisadi kateqoriyalar mövqeyindən maliyyə sistemini dövlətdə pul münasibətləri sahəsi kimi, ilkin, törəmə və son pul gəlirlərinin formalaşdırılması və istifadəsi zamanı yaranan maliyyə münasibətlərinin məcmusu kimi müəyyən edirlər. Bununla yanaşı, maliyyə sistemi öz konstitusiyaya əlamətlərinin prizmasından iqtisadi münasibətlərin müəyyən növünü ifadə edən iqtisadi kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir (Trading Economics, 2020: p. 248).

Maliyyə sistemi altında struktur-funksional yanaşma baxımından maliyyə münasibətlərinin bir-biri ilə bağlı olan sahələrin və həlqələrinin məcmusu başa düşülür. Burada maliyyə sisteminin şərhinin əsasını pul vəsaitlərinin fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi, təhsildə iqtisadi münasibətlər subyektlərinin müxtəlif iştirakı, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi, pul gəlirlərinin, yığımların və daxilolmaların formalaşdırılması və istifadəsi xüsusiyyətləri ilə şərtlənən müxtəlif funksional sahələrin və spesifik maliyyə münasibətlərinin bəndlərinin mövcudluğu prinsipi təşkil edir (Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, A.Hüseynova, 2021: s.135-138).

Bu mövqə ilk növbədə maliyyə paylayıcı konsepsiyasına ciddi riayət edən müəlliflər üçün xarakterikdir. Bu zaman maliyyə sisteminə pul vəsaitlərinin və ya iqtisadi subyektlərdə pul gəlirlərinin formalaşdırılması və istifadəsi prosesində yaranan paylayıcı pul münasibətləri sistemi kimi baxılır.

İqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan digər yanaşma maliyyə sisteminin təhlilinə tətbiq olunan maliyyə üzrə təkrar istehsal konsepsiyasını əks etdirir. Bu mövqələrdən maliyyə sistemi ümumi ictimai məhsulun paylanması və yenidən bölüşdürülməsi üzrə təkrar istehsal prosesinin bütün subyektləri arasında pul münasibətlərinin təşkili forması kimi şərh edilir (D.M.Mixaylov., 2000: p.59-60).

İqtisadi ədəbiyyatda institusional yanaşma da təqdim olunur. Onun tərəfdarları maliyyə sistemini maliyyə əməliyyatları üçün istifadə olunan bazarlar, institutlar və alətlər toplusu kimi nəzərdən keçirirlər.

Bu və ya digər baxılmış yanaşmaların birləşdirilməsində ifadə olunan kombinə edilmiş yanaşmanı da qeyd etmək olar. Xüsusilə, maliyyə sistemi aşağıdakı kimi nəzərdən keçirilir:

- müxtəlif maliyyə münasibətlərinin məcmusu kimi, prosesində ev təsərrüfatlarının, təsərrüfat subyektlərinin və dövlətlərin pul vəsaitləri müxtəlif metod və formalarla bölüşdürülür;

- dövlətin, müəssisələrin, təşkilatların maliyyə resurslarının məcmusu, habelə maliyyə orqanları və müəssisələrinin məcmusu kimi.

Bəzi nəşrlərdə maliyyə sistemini funksiya və institutlar baxımından nəzərdən keçirmək mümkündür. Funksional baxımdan, maliyyə sistemi dövlətdə pul münasibətlərinin məcmusudur, institusional baxımdan isə maliyyə müəssisələrinin (bankların, birjaların və s.) kompleksidir.

Tez-tez bu əsasda maliyyə sisteminin müəyyənləşdirilməsinə geniş və dar yanaşmalar verilir. Birinci halda maliyyə sistemi maliyyə axınlarının yaranması əsasında yaranan müxtəlif iqtisadi subyektlər arasında maliyyə münasibətlərinin məcmusudur, ikinci halda təşkilati (institusional) əlamət üzrə strukturlaşdırılır.

Beləliklə, "maliyyə sistemi" termini müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Bu mənada maliyyə-kredit iqtisadi lüğətində qeyd olunub: "Maliyyə sistemi-mahiyyət etibarilə müxtəlif anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunan termdir:

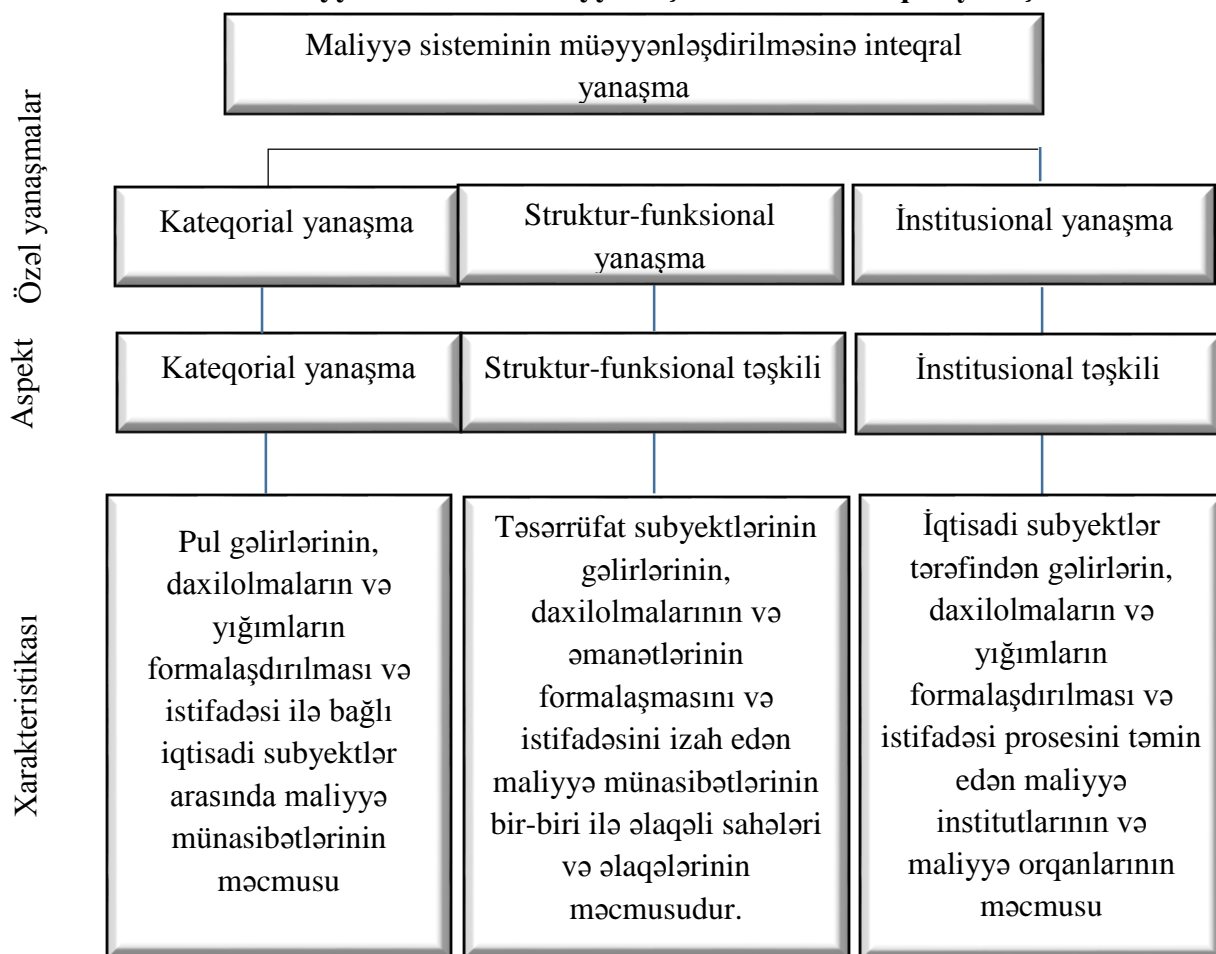
1) bir-biri ilə bağlı olan maliyyə münasibətlərinin sahə və halqalarının məcmusu;

2) ölkənin maliyyə müəssisələrinin məcmusu".

Maliyyə sisteminin təriflərinin müxtəlifliyi onun çoxaspektli anlayış olmasından irəli gəlir. Buna görə də öyrənilən hadisənin mahiyyətini yalnız bu hal nəzərə alınmaqla, maliyyə sisteminin əsas xüsusiyyətlərini onun iqtisadi məzmunu, struktur-funksional və institusional təşkilatı baxımından əks etdirən qarşılıqlı əlaqəli özəl yanaşmaların birləşdirilməsini və bir-birinə bağlanmasını nəzərdə tutan inteqral yanaşma əsasında müəyyən etmək olar (sxem 1).

Belə ki, iqtisadi məzmun baxımından nəzərdən keçirilən maliyyə sistemi iqtisadi subyektlər arasında maliyyə münasibətlərinin məcmusudur, yəni iqtisadi münasibətlərin bir hissəsidir, onların prosesində bu subyektlərdə (dövlətlərdə və bələdiyyə qurumlarında, təşkilatlarda, ev təsərrüfatlarında) pul gəlirləri, daxilolmalar və yığımlar formalaşır və istifadə olunur.

Sxem 1. Maliyyə sisteminin müəyyənləşdirilməsinə inteqral yanaşma sxemi

Mənbə: Дмитриев В.А., 2006: с.48

"Sistem" anlayışı onlar arasında müəyyən tərkib elementlərinin və əlaqələrin olmasını nəzərdə tutduğundan, maliyyə sistemi struktur-funksional təşkilat mövqeyindən ictimai təkrar istehsal prosesində iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin, daxilolmalarının və yığımlarının formalaşması və istifadəsini şərtləndirən qarşılıqlı əlaqəli maliyyə münasibətlərinin sahələr və həlqələrinin məcmusu kimi çıxış edir.

Maliyyə iqtisadiyyatın dövlət, bələdiyyə və özəl sektorlarının, istehsal, tədavül və ev təsərrüfatlarının pul resurslarının təmin edilməsi ilə bağlı pul münasibətlərini ifadə edir. Subyektlərin məqsədləri pul münasibətlərinin formaları və metodları prinsipial olaraq fərqlidir ki, bu da maliyyə sistemi çərçivəsində müxtəlif maliyyə münasibətləri qruplarının ayrılmasının mümkünlüyünü müəyyən edir.

Maliyyə sistemi maliyyə münasibətlərinin müəyyən şəkildə qaydaya salınmış, institusional şəkildə təşkil edilmiş məbləğindən ibarətdir.. Bu aspektdə maliyyə

sistemi iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin, daxilolmalarının və yığımlarının formalaşmasını və istifadəsini təmin edən institut və orqanların məcmusu kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Ümumiləşdirərək, maliyyə sisteminin inteqral yanaşma mövqeyindən mahiyyətini ictimai təkrar istehsal prosesində iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin, daxilolmalarının və yığımlarının, onların qarşılıqlı funksional sahələri və halqalarının, habelə bu münasibətlərin həyata keçirilməsini təmin edən maliyyə institutlarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı maliyyə münasibətlərinin məcmusu kimi ifadə edək.

Beləliklə, biz müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin mövcudluğunun mümkünlüyünü etiraf edərək, hesab edirik ki, mürəkkəb iqtisadi hallara aid olan maliyyə sistemi haqqında daha düzgün təsəvvür tədqiq olunan sahədə nəzəri dərkətmənin və real proseslərin ümumiləşdirilməsinin adekvat dərəcəsini təmin edən inteqral yanaşma əsasında tərtib edilə bilər.

1.2. Maliyyə sisteminin metodoloji əsasları

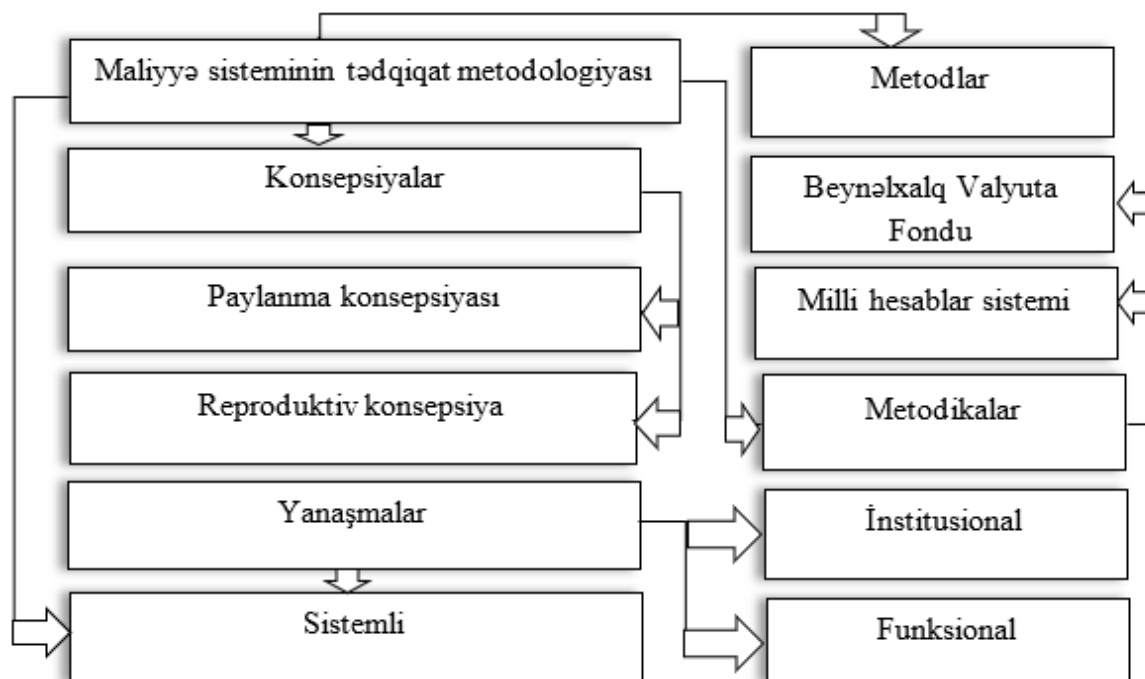
Maliyyə sisteminin tədqiqi metodologiyası çərçivəsində aşağıdakıları qeyd etmək olar: maliyyə konsepsiyaları; maliyyə sisteminin tərkibini və strukturunu müəyyən edən elmi yanaşmalar; maliyyə sisteminin fəaliyyətinin öyrənilməsi metodikası və metodları (şəkil 1).

Təklif olunan metodologiyanın hər bir elementini ardıcıl olaraq nəzərdən keçirək. Maliyyə mahiyyətinin əsas konsepsiyaları sovet alimləri tərəfindən XX əsrin ikinci yarısında işlənib hazırlanmışdır.

K. Marksın vahid siyasi iqtisadi nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, sovet alimləri geniş təkrar istehsal sistemində maliyyə yerinin müəyyənləşdirilməsi barədə fikir ayrılığı ediblər.

Bir qrup alim hesab edirdi ki, maliyyə özünü pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsi ilə bağlı münasibətlər sistemində göstərir. Buna görə də, maliyyə maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi və istehlakı əlaqələrinə dolayı təsir göstərir. Onlar maliyyə paylayıcı konsepsiyasını formalaşdırdılar.

Şəkil 1. Maliyyə sisteminin tədqiqat metodologiyası

Mənbə: https://auditfin.com/fin/2016/2/fin_2016_21_rus_05_05.pdf

Maliyyə sisteminin fəaliyyətinin öyrənilməsi metodikalarından aparılan tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq müxtəlif məqsədlər istifadə edilə bilər. Maliyyə sisteminin hər bir sahəsi və əlaqələrinin maliyyə münasibətlərinin xüsusiyyətləri, maliyyə resurslarının müxtəlif növləri və onların formalaşması mənbələri ilə xarakterizə olunduğunu nəzərə alaraq, tədqiqat metodikası maliyyə sisteminin hər bir sahəsinə və əlaqələrinə ayrıca olaraq tətbiq edilə bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən təklif edilən bir neçə metodika var ki, onlar da maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təhlilinə şamil edilir.

1. Ödəniş balansının tərtib edilməsi metodikası.
2. Dövlətin borc sabitliyinin qiymətləndirilməsi metodikası.
3. Maliyyə sisteminin müstəqillik reytinginin müəyyənləşdirilməsi metodikası.
4. Dövlətin maliyyə sabitliyinin monitorinqi metodikası və s.

Maliyyə sisteminin fəaliyyətinin tədqiqində xüsusi diqqət makroiqtisadi axınların və ehtiyatların (fondların) müəyyən edilməsi üçün empirik məlumatlara əsaslanan sistem olan milli hesablar sistemi kimi metodikaya yönəldilməlidir.

Milli hesablar sisteminin əsasını ÜDM-in icmal hesabları, kapital qoyuluşları, dövlət müəssisələrinin gəlirləri və xərcləri, ev təsərrüfatları, xarici iqtisadi

əməliyyatlar təşkil edir. ÜDM-in dəyərinin büdcə, vergi və kredit sistemi vasitəsilə pul formasında yenidən bölüşdürülməsi zamanı dövlətin maliyyə resurslarının, təsərrüfat subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının formalaşdırılması təmin edilir (Клоков В.И., 2005: с.16-18).

Milli hesablar sistemində institusional sektorlar üzrə iqtisadi vahidlər qruplaşması tətbiq edilir. Sektor öz adından aktivlərə sahib ola bilən, öhdəlikləri qəbul edə bilən, icra edilən maliyyə funksiyaları və mənbələri baxımından eyni olan institusional vahidlərin (iqtisadi subyektlərin) məcmusu kimi müəyyən edilir.

Bazar təsərrüfatının statistik modelində pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili məqsədilə iqtisadiyyatın sektor üzrə aşağıdakı qruplaşdırılması ayrılır:

- qeyri-maliyyə korporasiyaları;
- maliyyə korporasiyası;
- dövlət idarəçiliyi;
- ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları;
- ev təsərrüfatları.

İqtisadiyyatın milli hesablar sistemində təmsil olunan sektorları müəlliflərin funksional yanaşmaya görə təqdim etdiyi maliyyə sisteminin sahələrinə və əlaqələrinə müəyyən dərəcədə uyğun gəlir.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, milli hesablar sistemi iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında formalaşan makroiqtisadi axınları və ehtiyatları (fondları) hesablamağa imkan verir. Deməli, İqtisadiyyat sektorlarına maksimum yaxın olacaq maliyyə sisteminin sahə və halqalarının bir qədər fərqli təsnifatını da təklif etmək olar. Milli hesablar sisteminin beynəlxalq standartlarına əsaslanan maliyyə sisteminin strukturu bir neçə bənddən ibarət ola bilər:

1. Dövlət və bələdiyyə maliyyələri – dövlət idarəçiliyi sektoruna uyğundur. Buraya dövlət və bələdiyyə maliyyələri, dövlət krediti, dövlət büdcədən kənar fondlar daxildir.

2. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirilməsi:

-qeyri-maliyyə korporasiyalarının mal və qeyri-maliyyə bazar xidmətləri istehsal edən maliyyələşdirilməsi;

- büdcədən maliyyələşdirilən, lakin məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr;
- müəssisələr tərəfindən yaradılan və maliyyələşdirilən qeyri-kommersiya təşkilatları;
- maliyyə korporasiyalarının maliyyə sektoru (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, kommersiya əsasında maliyyə əməliyyatları ilə məşğul olan bütün maliyyə institutları).

3. Qeyri-bazar ictimai xidmətlər göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları ev təsərrüfatlarına xidmət göstərilir. Onlar dövlət tərəfindən maliyyələşdirilmir, onların resursları özəl ianələrdən, xidmətlərin qismən ödənilməsindən, mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərdən formalaşır.

4. Ev təsərrüfatlarının maliyyələşdirilməsi.

Bu bağlantılar iki sahəyə birləşdirilə bilər:

- dövlət və bələdiyyə maliyyəsi;
- özəl sektorun maliyyəsi.

Milli hesablar sisteminin əsasını institusional yanaşma təşkil etdiyini nəzərə alsaq, maliyyə sisteminin modeli özündə maliyyə sisteminin tərkibinin və strukturunun müəyyənləşdirilməsinə funksional və institusional yanaşmaları birləşdirir (https://auditfin.com/fin/2016/2/fin_2016_21_rus_05_05.pdf).

Milli hesablar sisteminin tətbiqi dövlət və bələdiyyə, özəl maliyyə obyektlərini təhlil etməyə imkan verir. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsi və ya dövlət idarəçiliyi sektoru maliyyə sisteminin prioritet sahəsidir. Çünki maliyyə sisteminin gələcək inkişafı və sabitliyi məhz bu sahənin vəziyyətindən daha çox asılıdır. Maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təhlili, eləcə də formalaşan maliyyə resurslarının həcmnin və maliyyə sisteminin sahələrində onların istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə maliyyə göstəriciləri sistemini formalaşdırmaq lazımdır. Milli hesablar sistemi çərçivəsində maliyyə göstəriciləri milli iqtisadiyyat sektorları arasında bütün maliyyə ehtiyatlarını və axınlarını əhatə edir. Maliyyə sisteminin hər bir sahəsinin maliyyələşdirilməsinin təhlili üçün yığım, maliyyə ehtiyatları və kapital əməliyyatları göstəriciləri xüsusi əhəmiyyət daşıyacaq.

Maliyyə sisteminin (dövlət və özəl maliyyə) ayrı-ayrı sahələrinin maliyyə göstəricilərinin təhlili bu sahələrin bir-birinə qarşılıqlı təsirlərinin, həmçinin maliyyə sisteminin bu sahələrdə formalaşan və bütövlükdə onun sabitliyinə təsir edən müsbət və mənfi meyillərin üzə çıxarılmasına imkan verəcək (D.M.Mixaylov., 2000: p.21-23).

Maliyyə sisteminin tədqiqi məqsədləri üçün ən münasib riyazi, iqtisadi-riyazi üsullar və sistemlərin tədqiqi modelləri ola bilər.

Sistemlərin kompleks-kombinə edilmiş tədqiqat metodları tədqiqat üsullarının istifadəsinə əsaslanır və eyni zamanda müxtəlif təsnifat qruplarına aid olan iki və ya daha çox metoddan ibarətdir.

Məsələn, tədqiqatın məqsədlərindən asılı olaraq təhlil və sintez, deduksiya və induksiya, korrelyasiya, faktor, dinamik, indeks, sistem, parametrik, analitik-hesablaşma, problemlərin təhlili, sosioloji, diaqnostika, iqtisadi, ekspert-analitik və s. metodların birləşməsindən istifadə etmək olar.

1.3. Maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi

Bazar iqtisadiyyatında dövlət qarşısında duran vəzifələrin müxtəlifliyi dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi funksiyaları müəyyən edir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi prosesində dövlət qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün dövlətin sərəncamında bir sıra alətlər var ki, onlardan ən vacibləri bunlardır: fiskal və pul siyasəti; sosial siyasət və gəlirlərin tənzimlənməsi siyasəti; xarici iqtisadi siyasət və s.

Fiskal siyasətə dövlətin büdcə vəsaitlərinə sərəncam verilməsi üzrə fəaliyyəti aid edilir. Bu fəaliyyətin bir tərəfi vergitutma sistemi vasitəsilə vəsaitlərin yığılması, digər tərəfi isə həmin vəsaitlərin xərclənməsi ilə bağlıdır. Dövlət büdcə vəsaitləri hesabına öz ictimai funksiyalarını — müdafiə, milli təhlükəsizlik, təhsil, səhiyyə, fundamental elmi tədqiqatlar, ekoloji problemlərin həlli, sosial problemlər və s. həyata keçirir.

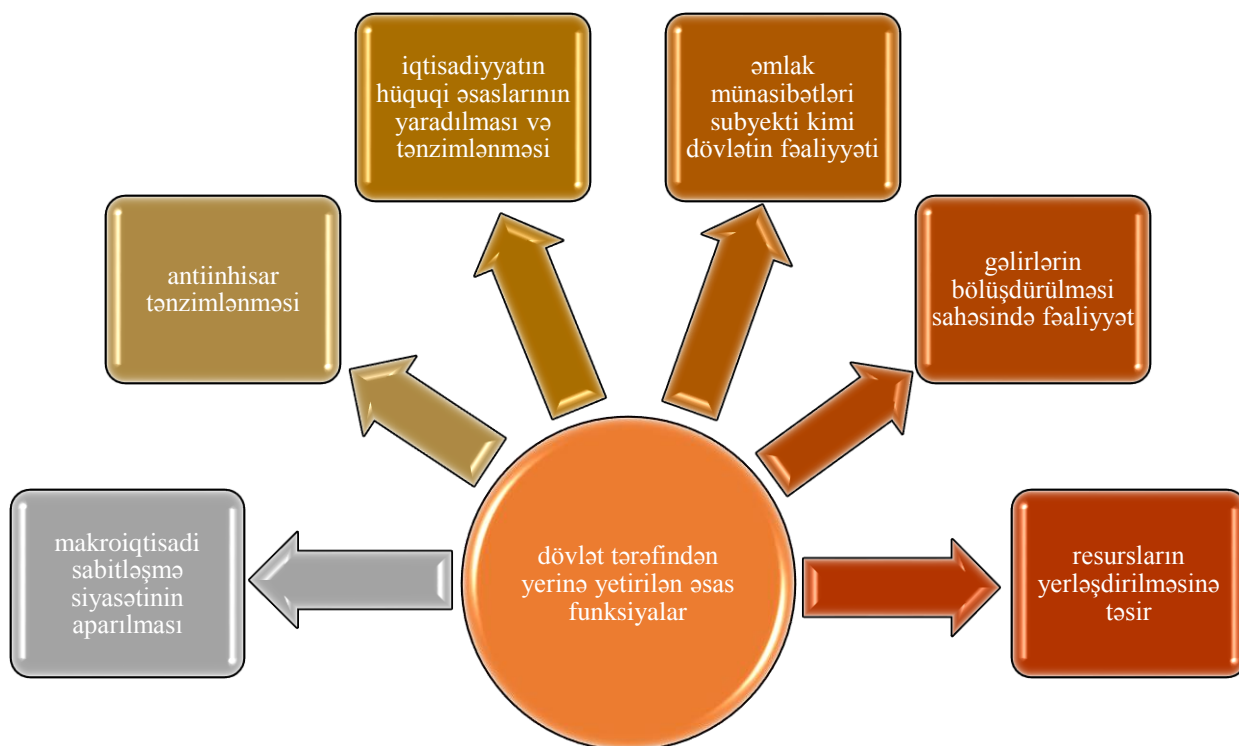
Fiskal siyasət iqtisadiyyatın makroiqtisadi sabitləşməsinə nail olmaq üçün mühüm vasitədir. Dövlət xərcləri və vergilərlə manipulyasiya etməklə işgüzar fəallığı stimullaşdırmaq, işsizliyə və inflyasiyaya təsir etmək olar. Dövlətin yanlış fiskal siyasəti bütün milli iqtisadiyyat üçün ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər

(Галахов В.А., 2007: с.43).

Pul siyasəti əhəmiyyətinə görə heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Pul kütləsini tənzimləyən dövlət qiymətlərə, investisiya layihələrinə və əhalinin istehlakına, milli istehsalın həcminə, inflyasiyaya və iqtisadi artım tempinə təsir göstərə bilər. Pul siyasəti də fiskal siyasət kimi sabitləşmə vasitəsi ola bilər, amma iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər. Düzgün pul siyasəti olmadan, inflyasiya ilə mübarizə mümkün deyil.

Hər bir dövlət müəyyən sosial siyasət aparır. Dövlət gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi funksiyasını dövlət vergi sistemi vasitəsilə, eləcə də aztəminatlı insanlara dövlət yardımı üzrə müxtəlif sosial proqramlar vasitəsilə, məşğulluq, təhsil, mədəniyyət, tibb və s. sahələrdə müəyyən siyasət həyata keçirməklə yerinə yetirir (Клоков В.И., 2005: с. 16-18).

Sxem 2. Dövlət tərəfindən yerinə yetirilən əsas funksiyalar

Mənbə: <https://www.pp-mag.ru/jour/article/view/533>

İqtisadi siyasətin bütün alətləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bir sahədə qərarlar qəbul edilərkən onların başqalarına təsiri nəzərə alınmalıdır. Maliyyə və pul siyasətində dəyişikliklər investisiyalar, məşğulluq, gəlirlərin səviyyəsi, milli istehsalın həcmi və xalis ixracın həcminə təsir edəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi siyasət alətlərindən heç biri başqalarından təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət

göstərmir. Dövlət tərəfindən yerinə yetirilən əsas funksiyalar aşağıdakılardır (sxem 2).

Belə təsnifat kifayət qədər şərtlidir, çünki real praktikada bütün funksiyalar bir-birinə bağlıdır və kompleksdə fəaliyyət göstərir. Məsələn, antiinhisar fəaliyyəti müvafiq qanunvericiliyin mövcudluğunu nəzərdə tutur, onun nəticələri isə həm resursların yerləşdirilməsinə, həm də gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsir göstərəcək. Dövlətin bu funksiyalarını nəzərdən keçirdək (D.M.Mixaylov., 2000: p. 43).

İlk növbədə, dövlət iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qanunların və normativ hüquqi aktların yaradılmasına, habelə onların icrasına nəzarət edilməsinə cavabdehdir. Qanunvericilik bazasının yaradılması iqtisadi agentlərin davranış qaydalarının və iqtisadi ünsiyyətin hüquqi prinsiplərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu qaydalar arasında xüsusi mülkiyyət hüquqlarını müdafiə edən və sahibkarlıq fəaliyyətinin formalarını müəyyən edən qanunvericilik və normativ aktları, müəssisələrin fəaliyyət şəraiti, öz aralarında və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətləri qeyd etmək olar. Hüquq normaları məhsulun keyfiyyəti və əməyin təhlükəsizliyi problemlərinə, həmkarlar ittifaqları və administrasiyanın qarşılıqlı münasibətləri məsələlərinə və s. şamil edilir.

Rəqabətin qorunması funksiyasını yerinə yetirən iqtisadi sahəni tənzimləyən ən mühüm qanunvericilik aktlarına antiinhisar qanunlarını aid etmək lazımdır. Antiinhisar qanunvericiliyi, 1890-da ABŞ-da qəbul edilən Sherman Qanunu ilə başlayan qədim tarixə malikdir (Trading Economics, 2020: p. 248).

Rəqabətin qeyri-mükəmməlliyi ilə bağlı nəticələrin qarşısını almaq üçün dövlət antiinhisar qanunvericiliyi əsasında dövlət tənzimlənməsi tədbirlərindən istifadə edir, qiymətlərə nəzarəti müəyyən edir, böyük firmaların bölünməsinə müraciət edir, onların birləşməsinə mane olur.

Bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinin əsası kimi rəqabətin qorunması inhisarların davranış qaydalarının və ya onlarla mübarizə qaydalarının tənzimlənməsinə gətirib çıxarmır. Rəqabət mühitinin yaradılmasının ən mühüm şərti bazardakı vəziyyət və bütövlükdə iqtisadiyyatın vəziyyəti barədə düzgün məlumatın olmasıdır (Суэтин А.А., 2007, с. 89).

Antiinhisar qanunvericiliyi bazarda rəsmi "oyun qaydaları"nın yaradılması vasitəsi kimi dövlət tərəfindən rəqabətlə inhisarçılıq arasında tarazlığın saxlanması vasitəsi kimi çıxış edən qanunlar paketidir. Müxtəlif ölkələrdə antiinhisar qanunvericiliyinin konkret xarakteri və məzmunu öz xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin bu qanunvericiliyin bütün ölkələr üçün ümumi əsaslarını ayırmaq olar. Bunlara rəqabətin qorunması və təşviqi, bazarda hakim mövqe tutan firmalara nəzarət, qiymətlərə nəzarət, istehlakçıların maraqlarının qorunması, orta və kiçik biznesin inkişafına yardım daxildir.

Müasir antiinhisar qanunvericiliyinin iki prinsipial sahəsi var: qiymətlərə nəzarət və şirkətlərin birləşməsinə nəzarət. Antiinhisar qanunvericiliyi, ilk növbədə, qiymətlərə dair sazişi qadağan edir. Qiymətlərin müəyyən edilməsi məqsədilə firmalar arasında sövdələşmə qanunsuz sayılır. Şirkət qəsdən rəqiblərin sənayesindən kənarlaşdırılması üçün aşağı qiymətlər müəyyən etdikdə, qanunla satış dempinq təcürbəsi təqib edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin fəaliyyətinin digər heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən istiqaməti makroiqtisadi sabitləşmədir. Bunu hökumətin iqtisadi artımın, tam məşğulluğun və qiymətlərin sabit səviyyəsinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyəti kimi müəyyən etmək olar.

İqtisadi sistemdə tarazlıq yüksək işsizlik səviyyəsi və ya həddindən artıq inflyasiya ilə müşayiət oluna bilər. İnflyasiya və işsizlik iqtisadi böhran dövrlərinə daha ağırlı təsir göstərdiyindən, makroiqtisadi sabitləşməyə yönəlmiş siyasəti hökumətin sənaye dövrlərini hamarlamaq fəaliyyəti kimi müəyyən etmək olar (Ильин А.А., 2003: с.67-68).

Bu məsələnin həllində əsas alətlər fiskal və pul siyasətidir. Bir çox nəzəriyyəçilər, məsələn, monetaristlər dövlətin iqtisadi vəziyyətə müdaxilə edərək iqtisadiyyatı daha optimal tarazlıq səviyyəsinə çıxarmaq imkanlarına şübhə etsələr də, istənilən hökumət pul və fiskal siyasət yeridir.

Fiskal siyasət dövlət büdcəsini təsdiq edən ölkə parlamenti tərəfindən formalaşdırılır, hökumət tərəfindən, ilk növbədə Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. İqtisadiyyatın tsiklik tərəddüdlərinin hamarlaşdırılmasına yönəlmiş

istənilən stabilləşdirici, antisiklik siyasət kimi fiskal siyasətin məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) sabit iqtisadi artımın təmin edilməsi;
- 2) resursların tam məşğulluğunun (ilk növbədə tsiklik işsizlik probleminin həlli);
- 3) qiymətlərin sabit səviyyəsinin (inflyasiya probleminin həlli) sabit səviyyədə olması.

Fiskal siyasət, ilk növbədə, ümumi tələbatın hökumət tərəfindən tənzimlənməsi siyasətidir (Ə.Ələkbərov, 2007: s. 123). Bu halda iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məcmu xərclərin miqdarına təsir vasitəsi ilə baş verir. Dövlət büdcəsinin xərcləri və gəlirləri fiskal siyasətin alətləridir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1) dövlət satınalmaları;
- 2) vergilər;
- 3) transferlər.

Fiskal siyasət alətlərinin məcmu tələbata təsiri fərqlidir. Dövlət satınalmalarının dəyişdirilməsi ümumi tələbata birbaşa təsir göstərir, vergilər və transferlər isə istehlak xərclərinin və investisiya xərclərinin məbləğini dəyişdirərək məcmu tələbata dolaylı təsir göstərir.

Bu zaman dövlət satınalmalarının artımı məcmu tələbatı artırır, onların azalması isə ümumi tələbatın azalmasına gətirib çıxarır, çünki dövlət satınalmaları ümumi xərclərin bir hissəsini təşkil edir

<https://www.dissercat.com/content/gosudarstvennoe-regulirovanie-finansovoi-sistemy-v-perekhodnoi-ekonomike>.

Transferlərin artımı da ümumi tələbatı artırır. Bir tərəfdən, sosial ödənişlərin artması zamanı ev təsərrüfatlarının şəxsi gəlirləri artırıldığından, deməli, gəlir artır ki, bu da istehlak xərclərini artırır. Digər tərəfdən, firmalara transfer ödənişlərinin (subsidiyaların) artması firmaların daxili maliyyələşdirilməsi imkanlarını, istehsalın genişləndirilməsi imkanlarını artırır ki, bu da investisiya xərclərinin artmasına gətirib çıxarır. Transferlərin azaldılması ümumi tələbatı azaldır.

Vergi artımı əks istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Vergilərin artması həm istehlak, həm də investisiya xərclərinin azalmasına və nəticədə ümumi tələbatın azalmasına gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq, vergilərin azaldılması məcmu tələbatı artırır ki, bu da real ümumi milli məhsulun artımını şərtləndirir (Дмитриев В.А., 2006: с.48).

Buna görə də, maliyyə siyasəti alətləri iqtisadi dövrün müxtəlif mərhələlərində iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. İqtisadiyyatın yerləşdiyi dövrün mərhələsindən asılı olaraq fiskal siyasət alətləri müxtəlif yollarla istifadə olunur.

Maliyyə siyasətinin iki növü vardır: stimullaşdırıcı və maneə törədici.

Stimullaşdırıcı fiskal siyasət tənəzzül zamanı tətbiq edilir, buraxılışın tənəzzülünün azaldılması və işsizlik səviyyəsinin azaldılması məqsədi daşıyır. Stimullaşdırıcı fiskal siyasət ümumi tələbatın (məcmu xərclərin) artırılmasına yönəlib. Onun alətləri aşağıdakılardır:

- a) dövlət satınalmalarının artması;
- b) vergilərin azaldılması;
- c) transfertlərin artırılması.

Ehtiyatlı fiskal siyasət bumu (iqtisadiyyatın həddindən artıq qızması) zamanı istifadə olunur, inflyasiya boşluğunun azaldılması və inflyasiyanın azaldılması məqsədi daşıyır və ümumi tələbatın (ümumi xərclərin) azaldılmasına yönəldilir. Onun alətləri aşağıdakılardır:

- a) dövlət satınalmalarının azaldılması;
- b) vergilərin artırılması;
- c) transfertlərin azaldılması.

Bundan başqa, fiskal siyasəti fərqləndirir:

- 1) diskresion (öz mülahizəsinə görə hərəkət edən)
- 2) avtomatik (qeyri-diskresion).

Diskresion fiskal siyasət iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi məqsədilə hökumət tərəfindən dövlət satınalmalarının, vergilərin və transfertlərin miqdarının qanunvericilik (rəsmi) dəyişikliyindən ibarətdir. Avtomatik fiskal siyasət inteqrasiya

edilmiş (avtomatik) stabilizatorların təsiri ilə bağlıdır. İnteqrasiya edilmiş (və ya avtomatik) stabilizatorlar dəyəri dəyişməyən, lakin mövcudluğu (iqtisadi sistemə daxil edilmiş) iqtisadiyyatı avtomatik olaraq sabitləşdirən, tənəzzül zamanı işgüzar fəaliyyəti stimullaşdıran və həddindən artıq istiləşmə zamanı onu saxlayan alətlərdir.

(M.Hüseynov, 2007: s.65). Avtomatik stabilizatorlara aşağıdakılar aiddir:

- 1) gəlir vergisi (ev təsərrüfatlarının gəlir vergisi və korporasiyaların mənfəət vergisi daxil olmaqla);
- 2) dolayı vergilər (ilk növbədə, əlavə dəyər vergisi);
- 3) işsizlik müavinətləri;
- 4) yoxsulluq müavinətləri.

Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı funksiya da az əhəmiyyət daşımır. Rəqabət mexanizmini təmin edən paylama, insanın nəzarətindən kənarında olan, ona təbə olmayan hallara görə sosial təbəqələşməyə və yoxsulluğa gətirib çıxarır. Cəmiyyət gəlirlərin vergi bölgüsü, sosial müdafiə proqramlarının qəbul edilməsi yolu ilə imkansız vətəndaşlara qayğıni öz üzərinə götürür. Məsələn, sosial sığorta, tibbi yardım, işsizlik müavinətləri və s. üzrə ödənişlər. Ailə gəlirlərindən asılı olmayaraq, təhsil almaq imkanını, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin dəstəklənməsinə subsidiyaları və s. təmin edən proqramlar dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir.

Dövlət mülkiyyətində qarışıq korporasiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, burada kapitalda dövlət iştirakı böyük olmaya da bilər (50% - dən az təşkil edə bilər), lakin o, şirkətin fəaliyyətinə ictimai nəzarəti təmin edir (Trading Economics, 2020: p.65).

Dövlət mülkiyyətinin formalaşmasının mənbəyi milliləşmə və dövlət sahibkarlığıdır, yəni dövlət vəsaiti hesabına müəssisələrin tikintisidir. Bu müəssisələr bazar münasibətlərinin subyektləri olaraq qalır, yəni əsasən kommərsiya əsasında işləyirlər. Göründüyü kimi, ötən əsrlərdə formalaşmağa başlayan infrastruktur üzərində dövlət mülkiyyəti (poçt, teleqraf, dəmir yolları) inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatın əvəzsiz şərtidir. Dövlət nəqliyyatının və ya enerji təsərrüfatının aşağı rentabelliyyətinin, onların büdcə dəstəyinin labüdlüyünün motivi getdikcə daha çox eşidilir. İnfomatikanın və rabitə vasitələrinin hazırkı vəziyyəti

infrastruktur sahələrinin işini qismən təsərrüfat səviyyəsində də təşkil etməyə imkan verir. Dövlət sahibkarlığı bazar qüvvələrinin və dövlət adamlarının fəaliyyətinə ümid bəsləyən neoklassik nəzəri konsepsiyaların toqquşması sahəsidir. Həqiqətən, müasir bazar iqtisadiyyatı dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyildir, baxmayaraq ki, sonuncuların əhəmiyyəti zəruri olanlardan kənara çıxmamalıdır. Bazar və dövlət müdaxiləsi arasındakı nisbət vəziyyətə uyğun olaraq dəyişir (Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, A.Hüseynova, 2021: s.135-138).

Hazırda dünya iqtisadi təcrübəsində pul kütləsinin tənzimlənməsinin əsas aləti açıq bazarda aparılan əməliyyatlardır. Qiymətli xəzinədarlıq kağızlarının açıq bazarda alınması və ya satılması yolu ilə Mərkəzi Bank ya ehtiyatların dövlətin kredit sisteminə yönəldilməsini, ya da oradan çıxarılmasını həyata keçirə bilər.

Açıq bazarda əməliyyatlar adətən bir qrup iri bank və digər maliyyə-kredit müəssisələri ilə birlikdə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Bank qiymətli dövlət kağızlarını (artıq pul kütləsinin dövriyyədə olması vəziyyətində) yerləşdirir və ya alır (pul kütləsinin çatışmazlığı vəziyyətində) və beləliklə pul bazarında pul təklifini tənzimləyir.

Bankların məcburi ehtiyatlarının normasının dəyişdirilməsi. Kredit-pul siyasətinin bu alətinin mexanizmi belədir:

- əgər Mərkəzi Bank məcburi ehtiyatların normasını artırırsa, bu, bankların artıq ehtiyatlarının azalmasına və pul təklifinin azalmasına gətirib çıxarır;
- məcburi ehtiyatlar norması azaldıqda, pul təklifinin genişləndirilməsi baş verir.

Bu monetar siyasətin aləti mütəxəssislərin fikrincə, daha güclü, lakin kifayət qədər kobud alətdir, çünki bütün bank sisteminin əsaslarına toxunur.

Kredit-pul siyasəti ümumi milli məhsul, məşğulluq və qiymət səviyyəsi kimi mühüm makroiqtisadi göstəricilərə bilavasitə təsir göstərir. Bu təsirin ümumi sxemini nəzərdən keçirək.

İstehsalı stimullaşdırmaq üçün Mərkəzi Bank məlum pul siyasəti alətləri vasitəsilə pul təklifini artırır. Faiz dərəcəsi azalır ki, bu da investisiya tələbatının artmasına gətirib çıxarır. İnterestlərin artımı, öz növbəsində, ümumi milli

məhsulu artırır. Bu mərhələdə monetar siyasət öz məqsədinə nail oldu: tənəzzül dayandı, işsizlik azaldı, cəmiyyətin gəlirləri artdı. Lakin cəmiyyətdə gəlirlərin artması pula tələbatın artmasına gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində ümumi milli məhsulun azalmasına gətirib çıxarır. Monetar siyasətdə milli iqtisadiyyat üçün qısamüddətli və uzunmüddətli nəticələri ayırmaq lazımdır. Əgər qısa müddət ərzində Mərkəzi Bank pul təklifinin genişləndirilməsi siyasətini həyata keçirərək ümumi milli məhsulun artımını stimullaşdırmışdırsa, uzunmüddətli perspektivdə milli iqtisadiyyata yatırımların təsiri nəzərəçarpacaq dərəcədə azalır.

Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirərkən çoxsaylı xərclər çəkir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə görə dövlət xərclərini aşağıdakılara bölmək olar:

- siyasi məqsədlər üçün:

1) milli müdafiə və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, yəni ordunun, polis, məhkəmələrin və s. saxlanması xərcləri;

2) dövlət idarəetmə aparatının saxlanması xərcləri;

- iqtisadi məqsədlər üçün:

1) iqtisadiyyatın dövlət sektorunun fəaliyyətinin saxlanması və təmin edilməsi xərcləri;

2) iqtisadiyyatın özəl sektoruna yardım (subsidiyalaşdırma) xərcləri;

- sosial məqsədlər üçün:

1) sosial təminat xərcləri (pensiyların, təqaüdlərin, müavinətlərin ödənilməsi);

2) təhsil, səhiyyə, fundamental elmin inkişafı, ətraf mühitin qorunması xərcləri.

Makroiqtisadi baxımdan bütün dövlət xərcləri aşağıdakılara bölünür:

- malların və xidmətlərin dövlət satınalmaları (onların dəyəri ÜDM-ə daxil edilir);

- transferlər (onların dəyəri ÜDM-ə daxil edilmir);

- dövlət istiqrazları üzrə faizlərin ödənilməsi.

Dövlət gəlirlərinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- vergilər (sosial sığorta haqları daxil olmaqla);

- dövlət müəssisələrinin mənfəəti;

- pul emissiyasından əldə olunan gəlir;

- özəlləşdirmədən gəlirlər (З.Ф.Мамедов, 2005: с.357).

Dövlətin gəlirləri ilə xərcləri arasındakı fərq dövlət büdcəsinin saldosunu təşkil edir. Dövlət büdcəsi üç müxtəlif vəziyyətdə ola bilər:

- 1) büdcənin gəlirləri xərclərdən çox olduqda, büdcə balansları müsbət olduqda, dövlət büdcəsinin artıqlığına (və ya profisitinə) uyğun olduqda;
- 2) gəlirlər xərclərə bərabər olduqda, büdcə balansları sıfıra bərabər olduqda, yəni büdcə balanslaşdırıldıqda;
- 3) büdcə gəlirləri xərclərdən az olduqda, büdcə balansı mənfi olduqda, yəni dövlət büdcəsinin kəsiri baş verir.

İqtisadi dövrün müxtəlif mərhələlərində dövlət büdcəsinin vəziyyəti fərqlidir. Tənəzzül zamanı büdcə gəlirləri azalır, çünki işgüzar fəallıq və vergi tutulan baza azalır. Buna görə də büdcə kəsiri, əgər əvvəlcə mövcud idisə, artır, profisit isə, əgər müşahidə olunmuşsa, azalır. Bum zamanı isə, əksinə, büdcə kəsiri azalır, çünki vergi daxilolmaları artır, büdcə gəlirləri və profisit isə artır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının tənzimlənməsində pul-kredit siyasəti vacib rola malikdir. Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri "Milli Bank haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 28-ci maddəsi ilə tənzimlənir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Milli bank qarşından gələn il üçün dövlətin pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabrın 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə göndərir və dekabrın 31-dək dərc edir;
- 2) Pul-kredit siyasətinin əsas istiqaməti Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi və mikroiqtisadi vəziyyətin təhlilidir. Pul-kredit siyasətinin əsas vəzifələri inflyasiyanın səviyyəsinin aşağı düşməsi və manatın məzənnəsinin digər valyutalarla müqayisədə möhkəmlənməsidir;
- 3) Gələcək il üçün pul-kredit siyasətinin məqsəd və vəzifələrini və onlara nail olmaq yollarını müəyyən etmək;
- 4) Proqnozlaşdırılan inflyasiya səviyyəsinə çatmaq üçün pul kütləsinin həcmi və strukturunun tənzimlənməsi;
- 5) Daxili və ehtiyat aktivlərinin və xarici ehtiyatların minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- 6) Ölkənin valyuta bazarının tənzimlənməsi və likvidliyinə sabitliyi üçün valyuta ehtiyatlarının lazımi səviyyəsinin müəyyən edilməsi;

- 7) Həyata keçirilmiş pul-kredit siyasətinə uyğun olaraq bank biznesinin tətbiqi;
- 8) Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini izah edən Milli Bank cari ilin pul-kredit siyasətinin nəticələrini, eləcə də gələn il üçün nəzərdə tutulan pul-kredit siyasətinin məqsəd və vəzifələrini və onlara nail olma yollarını göstərir, Milli bankdan asılı olan amilləri əks etdirir.

Maliyyə siyasəti respublikamızın iqtisadiyyatını tənzimləmək üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir və onun həyata keçirilməsi aşağıdakıları əhatə edir:

- 1) Mərkəzləşmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi;
- 2) Kredit təşkilatlarına mərkəzləşdirilmiş kreditlərin verilməsi;
- 3) Məcburi ehtiyat tələblərinin müəyyən edilməsi;
- 4) Məzənnə siyasətinin tətbiqi;
- 5) Sərbəst bazarda qiymətli kağızlarla bank əməliyyatları;
- 6) Bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması.

Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı, sosial-iqtisadi proqramların uğurla həyata keçirilməsi, qlobal iqtisadi sisteminə fəal inteqrasiya pul-kredit və valyuta siyasətinin yaxşılaşdırılmasını, bank və maliyyə sektorunda islahatların sürətləndirilməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi, işsizliyin azaldılması, inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılması istiqamətində pul-kredit siyasətini həyata keçirir. Bütövlükdə, inflyasiya Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu, ölkənin iqtisadi inkişaf proseslərini sürətləndirməyə, sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmağa, yerli istehsalçıların maraqlarını qorumağa imkan verir.

II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın maliyyə bazarlarına təsirinin təhlili

Müasir global çağırışlar həm birbaşa, həm də dolayısı ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aiddir. Şübhəsiz ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi xüsusiyyətləri xarici təsirlər baxımından onun yüksək həssaslıq səviyyəsinə təsir edir. Bu da öz növbəsində maliyyə bazarlarına öz təsirini göstərir. Eyni zamanda, qarşıya çıxan amillər, eləcə də makroiqtisadiyyatın daxili və xarici konyukturasının sürətlə dəyişməsi pandemiya dövründə Azərbaycan maliyyə sektorunun inkişafı və davamlılığının artırılması ilə bağlı problemlərin gələcək tədqiqinə müəyyən zəmin yaradır.

Baxılan məsələ çərçivəsində Azərbaycan banklarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə mənfi təsir göstərən problemlər, eləcə də onların həlli üçün müəyyən istiqamətlərin və üsulların quraşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın maliyyə sektorunun kompleks şəkildə modernləşdirilməsinin obyektiv zəruriliyi yeni qanunların qəbul edilməsini şərtləndirib.

Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və özəl sektorda konsentrasiya istiqamətində atılan addımlar maliyyə bazarının yeni institutlarının, alətlərinin və xidmətlərinin yaranmasına və inkişafına gətirib çıxarır.

Makroiqtisadi institutlaşma və maliyyə çevikliyi real sektorda kapitalın sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi və maliyyə əlçatanlığının təmin edilməsi üçün vacibdir. Bu məqsədlə ənənəvi alətlərlə yanaşı, beynəlxalq təcrübə əsasında daxili bazarın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla alternativ maliyyə alətlərinin və mexanizmlərinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Мамедов З.Ф., Аббасбейли М.А., Валиев Э.Н., Вейсов Е.Н., 2020: с. 775-783).

2020-ci il üçün bank sistemi üzrə verilən məlumatlara əsasən, Azərbaycanda kapitalın orta kafilik səviyyəsi 18%- ə bərabər idi, Bazel metodikasına görə

minimum səviyyə 8%, Azərbaycan Mərkəzi Bankının şərtlərinə görə isə 12% təşkil edirdi.

Yerli bank sistemi arasında aktivlərin böyüklüyünə əsaslanaraq üç əsas kredit-maliyyə müəssisəsini qeyd etmək olar: bu, "Azərbaycan Beynəlxalq Bankı", "PAŞA Bank" və "Kapital Bank"-dır. Kredit portfeli aşağıdakı kimi bölüşdürülüb: hüquqi şəxslər-60%; istehlak kreditləri-30%; ipoteka kreditləri-10%.

Mikrokreditləşmənin üstünlüyü minimal risk, yüksək mənfəət səviyyəsi və böyük iqtisadi əhatədən ibarətdir. Bu, kənd sakinlərinin axtarışına və yeni fəaliyyət formalarının yaradılmasına fəal şəkildə cəlb edilməsinə imkan verir. Bütün bunlar İslam bankinqinə müəyyən maraq doğurur.

İslam İnkişaf Bankı (IDB) ilə səmərəli əməkdaşlıq məqsədilə Azərbaycan müəyyən addımlar atır. Bu gün Azərbaycanda IDB ilə birlikdə Caspian International Investment Company şirkəti təsis edilib. Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinə 25%, IDB-yə isə 75% məxsusdur. Gözlənilir ki, Caspian International Investment Company ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsinə və yerli şirkətlərin dünya bazarına çıxmasına kömək edəcək.

Lakin, Moodys Beynəlxalq Agentliyinin fikrincə, çoxlu sayda müsəlman əhalinin olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda İslam bankçılığının inkişaf perspektivləri hələ də zəifdir. Çünki fundamental qanunvericilik bazasının hazırlanması və peşəkar kadrların hazırlanması məsələləri hələ də tam həll olunmayıb. Azərbaycanın yüksək səmərəli bank sisteminin yaradılması üçün bank kapitalının artırılması və ya onların birləşdirilməsi yolu ilə bankların rəqabət qabiliyyətinin artırılması zəruridir.

Ekspertlər qeyd edirlər ki, "Beynəlxalq Valyuta Fondu və reyting agentlikləri hesab edirlər ki, Azərbaycanda bank sistemində kapitallaşma hələ də kifayət qədər deyil".

2020-ci ildə Azərbaycanın maliyyə sisteminin ümumi aktivlərində bankların və qeyri-bank kredit təşkilatlarının payı müvafiq olaraq 88% və 9,7%, sığorta şirkətlərinin ümumi aktivlərdə payı isə 2,3% təşkil edib (Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, A.Hüseynova, 2021: 232 s.).

2010-cu ildən 2020-ci ilədək Azərbaycanda sığorta sektorunun orta illik artım tempi 20% təşkil edib.

Lakin ÜDM-də sığorta haqlarının payı cəmi 0,8% təşkil edir. Bank sektorundan asılılığın yüksək olması sığorta şirkətləri üçün ciddi risk yaradır. Hazırda Azərbaycanın sığorta bazarında 20 sığorta və bir təkrarsığorta şirkəti fəaliyyət göstərir.

Sığorta bazarında toplanan bütün yığımların 73% -i (414,9 mln.manat) könüllü sığortanın, 27%-i (153,6 mln. manat) isə icbari sığorta seqmentinin payına düşür. Ödənişlər üzrə könüllü sığortanın payı 73,5% (137,3 mln.manat), icbari sığortanın payı isə 26,5% (49,6 mln. manat) təşkil edir. Bununla yanaşı, 10 aparıcı sığorta şirkətinin yığımları 508,99 mln.manat (sığorta haqlarının ümumi həcmnin 89,54% - i) təşkil edir.

Fond bazarı bütün maliyyə bazarının (banklar, kapital bazarının institutları və sığorta şirkətləri) meqa tənzimləyicisi olan Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən tənzimlənir.

Bütün qiymətli kağızlar Mərkəzi klirinq və hesablaşma təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən Milli Depozit Mərkəzində (MDM) saxlanılır.

Bakı Fond Birjasının (BFB) təşkil etdiyi yalnız bir tənzimlənən bazar mövcuddur. Bakı Fond Birjası 20 səhmdara, əsasən yerli banklara və investisiya şirkətlərinə, həmçinin İstanbul birjasına (Borsa İstanbul) məxsus Qapalı Səhmdar Cəmiyyətidir.

COVID-19 pandemiyası bir sıra ölkələrdə bankların və şirkətlərin maliyyə müflisləşməsinə, kütləvi işsizliyə və nəticədə qlobal iqtisadiyyatın tənəzzülə keçməsinə səbəb olub. Pandemiya Azərbaycana digər ölkələrə nisbətən gec gəlib. Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında uğurlar və qlobal risklərin qarşısının alınması üçün qəbul edilmiş qərarlar Azərbaycan bazarı üçün qlobal dəyişkənliyin artırılması risklərini məhdudlaşdırmışdır.

Pandemiyanın ölkənin maliyyə sektoruna təsirinin ötürülməsinin üç kanalı var: ödəniş balansı kanalı, gəlir kanalı və kredit kanalı.

Neft qiymətlərinin azalması və digər malların ixracı ödəniş balansı kanalı

vasitəsilə valyuta bazarına təsir göstərir. Kredit riskləri fonunda bankların maliyyə vəziyyəti pisləşə bilər ki, bu da bankları borcların verilməsini məhdudlaşdırmağa məcbur edəcək və iqtisadiyyata kredit kanalı vasitəsilə mənfi təsir göstərəcək. Təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin azalması kredit riskinin artması, maliyyə xidmətlərinə tələbatın və maliyyə sektorunun gəlirlərinin azalması ilə nəticələnəcək.

Koronavirus pandemiyasının mənfi təsiri maliyyə sektorunda, ilk növbədə, kreditləşmə sahəsində fəaliyyət potensialının azalmasında özünü göstərir. İqtisadi subyektlərin gəlirlərinin azalması onların kredit qabiliyyətini azaldır ki, bu da bankların iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsini davam etdirmək istəyini məhdudlaşdırır bilər (<https://doi.org/10.14451/1.188.131>).

Pandemiyanın kredit kanalına təsiri aşağıdakı risklərin həyata keçirilməsi ilə bağlı ola bilər:

- potensial borcalanların gəlirlərinin azalması;
- xidmət imkanlarının daralması ilə əlaqədar kreditlərin məhdudlaşdırılması;
- borcalanların kreditlərinin keyfiyyətinin pisləşməsi və kredit riskinin artması;
- kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin artırılması yeni kreditlərə tələbi məhdudlaşdırır;
- banklar kreditləşmə standartlarını sərtləşdirər, o cümlədən kredit məhsullarının limitlərini azalda bilər;
- maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi fonunda bəzi banklar kreditləşmənin artırılması üçün kapital çatışmazlığı ilə üzləşə bilərlər.

“Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”na əsasən dörd işçi qrupu yaradılmışdır. Onlardan ikisi bank fəaliyyəti ilə bağlıdır (“Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”).

Mərkəzi Bankın sədrinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən işçi qrupuna

pandemiyanın Azərbaycanın maliyyə sektoruna və makroiqtisadi mühitinə nəzərdə tutulan mənfi təsirinin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək, ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması üçün Azərbaycan manatının məzənnəsinin və istehlak qiymətlərinin sabitliyinin qorunması məqsədilə əlavə tədbirlərlə bağlı təklifləri hazırlayıb Nazirlər Kabinetinə təqdim etmək tapşırılıb.

Mərkəzi Bank sədrinin rəhbərliyi ilə yaradılmış işçi qrupuna pandemiyanın Azərbaycanın maliyyə sektoruna və makroiqtisadi mühitinə nəzərdə tutulan mənfi təsirinin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək tapşırılıb. Həll edilməli olan əsas məsələlər aşağıdakılardır:

- 1) Azərbaycan manatının məzənnəsinin sabitliyinə dəstək;
- 2) istehlak qiymətlərinin sabitliyinə dəstək;
- 3) ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması.

Hazırda Azərbaycanda sosial və büdcə pul siyasəti əsasən pandemiyanın əhəlinin və biznesin gəlirlərinə təsirinin neytrallaşdırılmasına yönəlib.

Hökumət və Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas məqsədi bütövlükdə maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılması və istehlakçıların maraqlarının, xüsusilə banklardakı əmanətlərinin qorunmasıdır.

Bank sisteminin maliyyə sabitliyini dəstəkləmək üçün böhranın təsirlərinin hiss olunmasınadək immunlaşdırma üzrə bir sıra xəbərdarlıq tədbirləri həyata keçirilmişdir. Yəni kredit və iqtisadi bumu zamanı prudensial tənzimləmə tədbirləri görülmüşdür. Məsələn, bank aktivlərinin yüksək templəri ilə artdığı illərdə Mərkəzi Bank fəal dialoq şəraitində aşağıdakı siyasəti həyata keçirmişdir:

- 4) xarici borclar üçün məcburi ehtiyatlar tətbiq edib.
 - 1) ehtiyatlı kredit siyasətinə çağırıb;
 - 2) rezervasiya və kapitallaşma səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edib;
 - 3) prudensial tənzimləmə standartlarını sərtləşdirib;

Real sektorun maliyyə imkanlarına çıxışının genişləndirilməsi üçün Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) ilə 200 milyon ABŞ dolları məbləğində müqavilə imzalanıb (Мамедов З.Ф., 2021: с.18-22).

Ölkənin bütün maliyyə sistemi üçün "nağdsız maliyyə iqtisadiyyatına"

keçməyin vacibliyini də qeyd etmək lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatının nağdsız pulun payının artırılmasından əldə etdiyi üstünlüklərə şəffaflıq, davamlılıq və artım daxildir.

Dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrində "nağdsız iqtisadiyyata" keçid müşahidə olunur. Nağd pul dövriyyəsinin tam istisna edilməsinə qədər nağdsız pulların payının artırılması həlli tələb edən əsas məsələdir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə, vergitutma mexanizmlərinin sadələşdirilməsi və əməliyyat xərclərinin azaldılması məqsədilə bir sıra inkişaf etmiş ölkələr pul hesablaşmalarının tənzimləyici məhdudiyyətlərindən istifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankı kart əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılması, bazarın tələblərinə uyğun xidmətlərin dəyərinin strateji tənzimlənməsi, həmçinin nağdsız hesablaşmaların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Banklararası Kart Mərkəzi istismara verib. Bu mərkəzə ölkənin bütün bankları, həmçinin prosesinq mərkəzləri və poçt operatorları qoşulub. Prosesinqdə iştirak edən bütün təşkilatların infrastrukturuları arasında qarşılıqlı əlaqə üçün interfeys təqdim edən bu mərkəz Visa və Mastercard-a müraciət etmədən rezident banklar tərəfindən buraxılmış ödəniş kartlarından istifadə etməklə ölkə daxilində aparılan əməliyyatları emal etməyə imkan verir.

Dünya praktikasında nağdsız hesablaşmalardan istifadə zamanı müxtəlif stimullaşdırma üsulları fəal şəkildə tətbiq edilir. Məsələn, məhsul alarkən müəyyən məbləğin bank kartına ƏDV üzrə faizlərin endirim və ya ödənilməsi kimi qaytarılır.

Azərbaycan hökuməti əhalini nağdsız hesablaşmalara üstünlük verməyə təşviq etmək üçün tədbirlər görmüşdür. Söhbət ödəniş kartları vasitəsilə alış zamanı əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) 15%-nin və nağd ödəniş zamanı 10%-nin qaytarılmasından gedir. Nəticədə, 2020-ci ilin mart-aprel aylarında Azərbaycanda ödəniş kartları ilə nağdsız əməliyyatların sayı 17,5 mln.manat təşkil edib ki, bu da 2019-cu ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 71% çoxdur.

Pandemiyadan xeyli əvvəl Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 26 sentyabr 2018-ci il tarixində "Azərbaycanda nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi üzrə 2018-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir.

Bu proqramın məqsədi təkcə dövlət və təsərrüfat subyektləri arasında deyil, həm də sınavi vətəndaşlar arasında nağdsız hesablaşmaların sayını artırmaqdır.

Nağd dövriyyənin azaldılması bank sektorunun sürətli inkişafına kömək edəcəkdir.

Bu proqramın həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan Mərkəzi Bankı 2022-ci ilə qədər nağd pul əməliyyatlarının iqtisadiyyatda payını 40%-ə qədər azaltmağı gözləyir.

Nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi, tətbiqi və istifadəsi iqtisadi dövriyyənin şəffaflığını təmin edəcək bankların və müəssisələrin kassa və əməliyyat xərclərini azaltmağa kömək edəcək ki, bu da vergi bazası üçün imkanların genişləndirilməsinə, maliyyə xidmətlərinə çıxışa və bunun nəticəsi olaraq iqtisadi artıma təkan verəcəkdir (Аббасов А.М., Мамедов З.Ф., Алиев С.А., 2019: с.81-89).

Azərbaycan hökuməti nağdsız maliyyə iqtisadiyyatına doğru strateji addım atdığını dəfələrlə bəyan edib. Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin inkişaf səviyyəsi bir sıra amillərlə müəyyən edilir: dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının nailiyyətləri ilə və qanunvericilik tənzimlənməsi ilə.

Beləliklə, Azərbaycanın bank sisteminin gələcək inkişafı baxımından aşağıdakı məqsədlər müəyyənləşdirilməlidir: maliyyə müəssisələrinin sabitləşməsinə kömək edən dünya standartları nəzərə alınmaqla korporativ idarəetmənin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi; onların hüquqlarının qorunması və xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, maliyyə institutlarının fəaliyyətinin şəffaflığına nail olmaq sayəsində investorlar, kreditorlar və əmanətçilər tərəfindən maliyyə sisteminə inam atmosferinin yaradılması.

Mikrokreditləşmə səviyyəsinin artması bank sahəsində keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Mikrokreditləşmənin üstünlüyü minimal risk, yüksək mənfəət səviyyəsi və böyük iqtisadi əhatə dairəsidir. Bütün bunlar Azərbaycan tərəfindən İslam bankçılığa müəyyən maraq doğurur. Hazırda İslam İnkişaf Bankı ilə tam əməkdaşlıq məqsədilə müəyyən addımlar atılır.

Nağd pul dövriyyəsinin tam istisna edilməsinə qədər nağdsız ödənişlərin

payının artırılması gündəlikdə duran əsas məsələdir. Bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmalıdır, məsələn, kiçik və mikrobiznesdə nağdsız ödənişlərin artmasına səbəb olan bir sıra qanunların qəbul edilməsi; nağdsız ödəmənin artmasına səbəb olan kifayət qədər texniki vasitələrin bazarla doldurulması; kiberməkanda elektron ödənişlərin etibarlılığının təmin edilməsi, icazəsiz girişdən qorunmanın təmin edilməsi; eləcə də ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması.

2.2. Dünya maliyyə bazarlarına və Azərbaycanın maliyyə bazarlarına koronavirus pandemiyanın təsirlərinin müqayisəli təhlili

2020-ci ildə COVID-19 pandemiyanın yayılması ilə əlaqədar başlanan dünya iqtisadi böhranı əvvəlki dünya iqtisadi böhranı ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, bu, real sektordan gəlib və yalnız sonra maliyyə sektoruna yayılıb. İkincisi, ilkin kəskin mənfi şokdan sonra inkişaf etmiş ölkələrin pul-kredit və büdcə-vergi siyasəti tərəfindən sürətli reaksiya baş verdi.

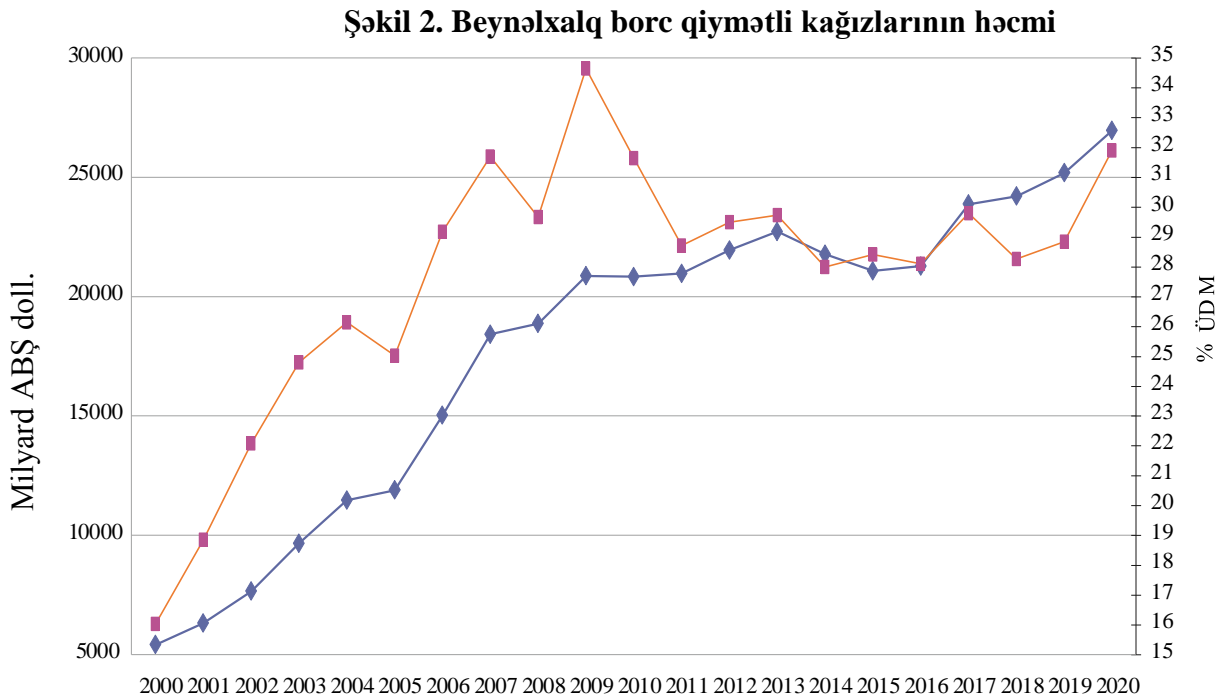
İlkin şok 2020-ci ilin yazında dünya fond bazarında və dünya əmtəə bazarlarında daha qabarıq şəkildə özünü göstərdi. Dünya fond bazarının dəyişkənliyini ölçən VIX indeksi 2020-ci ilin martında 2008-ci ilin oktyabr-noyabr ayları arasında ən yüksək göstəricilərlə müqayisə edilən maksimum həddə çatıb. Lakin əvvəlki dünya iqtisadi böhranından fərqli olaraq, “volatility” (dəyişkənliyin) azalması daha sürətlə baş verirdi (Daily FT., 2020: pp. 16-24).

Dünya maliyyə bazarlarının dinamikasının bərpası əsasən inkişaf etmiş ölkələrin, ilk növbədə, ABŞ-ın pul-kredit və büdcə-vergi siyasəti tərəfindən operativ reaksiya sayəsində baş verib. ABŞ Federal Ehtiyat Sisteminin ümumi aktivləri 2020-ci il fevralın ortalarında 4,1 trilyon dollardan 2020-ci il may ayının ortalarında 7 trilyon dollara qədər kəskin artıb. Aktivlərin sonrakı artımı daha rəvan davam etdi və 2021-ci ilin iyun ayının ortalarına qədər 8 trilyon dolları keçdi. Bununla dünyanın aparıcı valyutalarında qlobal likvidliyin həcmi də kəskin şəkildə artıb.

İlkin şok zamanı formalaşmaqda olan bazarlardan qısamüddətli kapital axını baş verib. Əvvəlki böhranların məntiqinə əsaslansaq, 2020-ci il böhranından

beynəlxalq kapital axınının növbəti “qlobal dayanmasını” gözləmək lazım idi. Lakin təcrübədə 2020-ci il böhranı zamanı müvafiq ölkələrin ÜDM-ə münasibətdə ümumi transsərhəd kapital axınlarının artımı baş verib.

2021-ci ildə İqtisadiyyata Yardım üzrə əhəmiyyətli proqramlar nəticəsində dövlət borcunun artırılması hesabına borc bazarının artımı baş verib. Belə ki, ümumi dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti bütün G7 (ing. Group of Seven – Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Kanada, Fransa, Yaponiya və ABŞ-ı birləşdirən qeyri-rəsmi beynəlxalq klub) ölkələrində 2021-ci ildə 2020-ci ilə nisbətən artaraq, artım tempi 9% - dən (Yaponiyada) 35,7% - ə qədər (Kanadada) təşkil edib. 2021-ci ildə Beynəlxalq borc qiymətli kağızlarının həcmi də kəskin şəkildə artmışdır (istər mütləq ifadədə, istərsə də qlobal ÜDM-ə) (şəkil 2).

Mənbə: Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının məlumatları (<https://www.bis.org/statistics/secstats.htm?m=6%7C33%7C615>)

2020-ci il böhranı milli və dünya maliyyə sistemlərində rəqəmsal maliyyənin inkişafına əlavə təkan verdi. Bu prosesin əks etdirilməsindən biri də qlobal likvidliyin artmasına təsir edən kriptovalyutanın dəyərinin kəskin artması olmuşdur. Belə ki, bitkoinin ABŞ dolları ilə ifadə edilən qiyməti 2020-ci ilin oktyabr ayının əvvəlində 10-11 min olub, 2021-ci ilin mart-aprel aylarında isə 60 min həddini keçsə də, sonradan 2021-ci ilin sonuna 35-36 minə düşüb.

Cari dünya iqtisadi böhranı zamanı dünya maliyyə sistemi üçün aşağıdakı yeni

risklər meydana gəlib:

1) Qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələrdə pul-kredit siyasətinin kəskin şəkildə zəifləməsi və qlobal likvidliyin artması ilə əlaqədar olaraq, nisbətən az tənzimlənən bazarlarda (məsələn, ABŞ-ın səhm bazarında) və ya tənzimlənməmiş segmentlərdə (kriptovalyuta bazarları) maliyyə “qabarcıqlarının” yaranması riskləri artmışdır.

2) Dünya iqtisadiyyatında (həm dövlət, həm də özəl borc xətti ilə) borc yükünün əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi baş vermişdir. Bununla yanaşı, borc yükünün daha da artması riskləri qalmaqdadır, belə ki, qlobal iqtisadiyyatın iqtisadi artım yoluna qayıtması dövlət borcunun yığılmasına töhfə verən yumşaq fiskal siyasətin davam etdirilməsini tələb edir (<https://voxeu.org/article/combined-active-labour-market-policies-and-incomesupport-canimprove-workers-perspectives>).

3) Dünya bank sistemində kredit portfellerinin keyfiyyəti pisləşib, özü də kreditlərin milli səviyyədə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində müvəqqəti zəifliklərin olması səbəbindən bu pisləşməni qiymətləndirmək hələlik mümkün deyil.

4) Formalaşan bazarları olan ayrı-ayrı nisbətən böyük ölkələrdə böhran hallarının mümkün olması və onlardan "yoluxma" effektlərinin yayılması. Belə böhranların impulslarından biri, xüsusilə də xarici valyutada borc xidməti ilə bağlı problemlər ola bilər.

5) Rəqəmsal texnologiyaların və kripto valyuta bazarının inkişafı ilə bağlı qeyri-müəyyənlik.

Qeyd edək ki, qlobal idarəetmə institutlarının 2020-ci il qlobal iqtisadi böhranına reaksiyası nisbətən məhdud olub. Əsas nailiyyət aşağı gəlirli ölkələr üçün borc xidməti üçün möhlət verilməsi Təşəbbüsünün yaranması olub. Buna baxmayaraq, borc yükünün artması ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması üçün bu cür Təşəbbüs kifayət etmir.

2020-ci il dünya böhranı ilə əlaqədar olaraq, dünya maliyyə sisteminin islahatının aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə davam etdirilməsi zərurəti yaranmışdır: inkişaf etməkdə olan ölkələrin və inkişaf etməkdə olan bazarlara malik ölkələrin qlobal maliyyə institutlarında təmsilçiliyinin gücləndirilməsi və ən başlıcası, bu

təşkilatlarda qərarların qəbul edilməsinə təsirinin gücləndirilməsi; qlobal maliyyə sisteminin müxtəlif seqmentlərində tənzimlənmənin uyğunlaşdırılması; kollektiv qoruyucu mexanizmlərin yaradılması (qlobal miqyasda kapital axınlarının tənzimlənməsi siyasəti daxil olmaqla); rəqəmsal maliyyənin islahatı məsələlərinin gündəliyinə daxil edilməsi, rəqəmsal maliyyə aktivləri/kriptoalyutaları üzrə kollektiv mövqenin inkişafı (Oleg V.B., 2020: pp. 13-17).

Bütün dünyada mərkəzi banklar dünya maliyyə sisteminin sabitliyinin qorunması və dünya iqtisadiyyatının qorunub saxlanması üçün tədbirlər görərək birinci müdafiə xəttinə çevriliblər. Birincisi, onlar direktiv dərəcələrin azaldılması ilə pul siyasətinin əhəmiyyətli liberallaşdırılmasını həyata keçirmişlər. İqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə liberallaşma bütün tarix boyu rekord həddə çatmışdır. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda və aşağı gəlirli ölkələrdə mərkəzi bankların yarısı da direktiv dərəcələri azaldıb. Faiz dərəcələrinin azalmasının təsiri mərkəzi bankların pul-kredit siyasətinin gələcək trayektoriyasına dair göstərişləri və aktivlərin alınması proqramlarının genişləndirilməsi ilə dəstəklənir.

İkincisi, mərkəzi banklar açıq bazar əməliyyatları da daxil olmaqla, maliyyə sisteminə əlavə likvidlik verib.

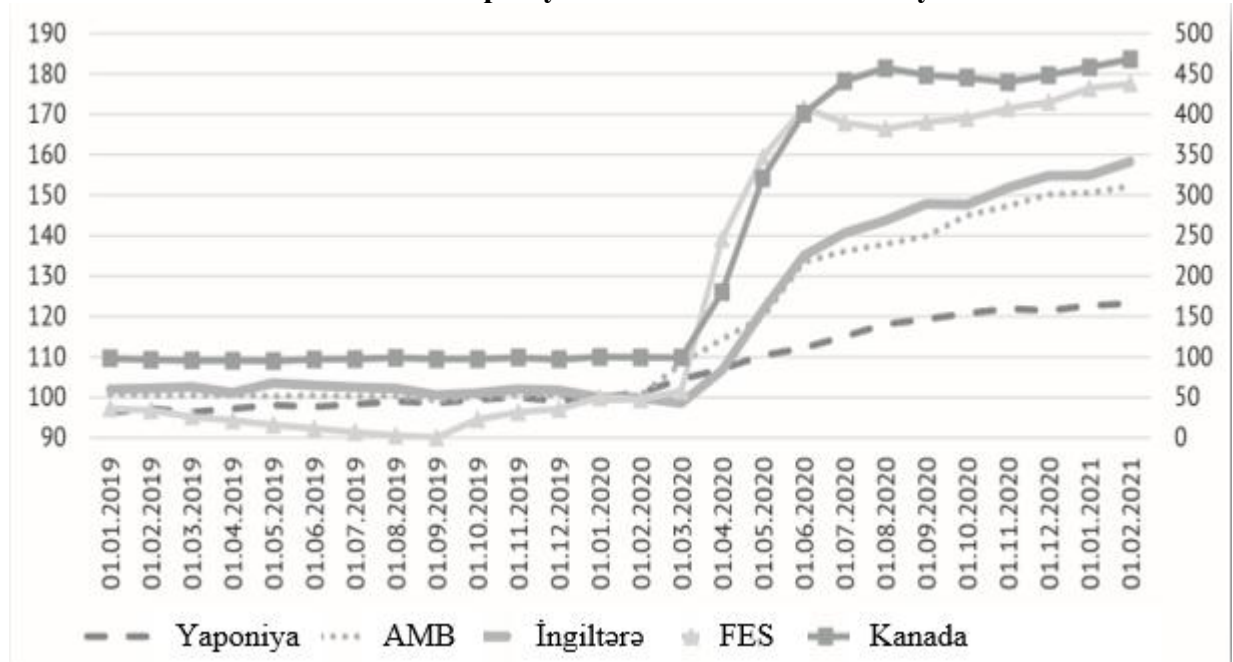
Üçüncüsü, bir sıra mərkəzi banklar svop əsaslı kredit imkanları vasitəsilə ABŞ dolları likvidliyini təmin etmək barədə razılığa gəliblər.

Nəhayət, mərkəzi banklar dünya maliyyə böhranı zamanı istifadə olunan proqramların fəaliyyətini bərpa edib, həmçinin korporativ istiqrazlar kimi daha riskli aktivlərin alınması üçün bir sıra yeni genişmiqyaslı proqramlar işə salıblar. Kreditin qiymətinə artan təzyiqin qarşısını almağa kömək edən mərkəzi banklar ev təsərrüfatlarının və şirkətlərin əlverişli qiymətə kredit əldə edə bilməsi üçün balansı təmin edirlər (Kose, M. A., P. Nagle, F. Ohnsorge, and N. Sugawara., 2020: p. 235).

Yumşalma proqramları mərkəzi bankların balanslarının kəskin artmasına gətirib çıxardı. İlin əvvəlindən noyabr ayına qədər İsveçrə Milli Bankının balansı 15%, Yaponiya Bankın 22%, Avropa Mərkəzi Bankın 47%, İsveçin Ehtiyat Bankın və İngiltərə Bankın 50%, Federal Ehtiyat Sistemini və Avstraliyanın Ehtiyat Bankın balansını 75% artıb. Xüsusilə Kanada Bankının balansları və Yeni Zelandiyanın

Ehtiyat Bankı – müvafiq olaraq 340 və 120% artıb.

Şəkil 3. Avropa Mərkəzi Bankının, Federal Ehtiyat Sisteminin, Kanada Bankının, İngiltərə Bankının və Yaponiya Bankının aktivlərinin dəyəri

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az.html>

Hazırda mərkəzi banklar ən azı 6 trilyon dollar məbləğində likvidliyin verilməsini genişləndirmək planlarını açıqlayıblar. Mərkəzi banklar şəraitdə zərurət yaranarsa, daha iddialı tədbirlər görməyə hazır olduqlarını bildirdilər.

Pandemiya ilə əlaqədar tənəzzülün qarşısını almaq məqsədi daşıyan bu tədbirlər nəticəsində investorların əhval-ruhiyyəsi sabitləşib. Bəzi bazarlarda gərginlik bir qədər azalıb. Amma əhval-ruhiyyə əvvəlki kimi qeyri-sabitlik ilə xarakterizə olunur, dünya maliyyə şəraiti isə ilin əvvəlinə nisbətən daha sərt olaraq qalır.

Ümumilikdə, iqtisadi perspektivlərin prinsiplial pisləşməsi ilə birlikdə COVID-19 pandemiyasının başlanğıcından dünya maliyyə şəraitinin kəskin şəkildə sərtləşməsi dünya artım proqnozlarının statistik paylanmasında miqyaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Bu, iqtisadi artım və maliyyə sabitliyi göstəricilərinin pisləşməsi üçün əhəmiyyətli riskləri göstərir. Hazırda dünya artımının 7,4 %-dən aşağı səviyyəyə enməsi ehtimalı vardır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2019-cu ildə bu hədd 2,6 % səviyyəsində olmuşdur (Cavallino P., De Fiore F., 2020: p.6).

Maliyyə böhranları zamanı zərbə ən çox inkişaf etməkdə olan bazarlara dəyir. Həqiqətən də, formalaşmaqda olan bazarda 100 milyard ABŞ dolları və ya ÜDM-in

0,4 %-ni təşkil etmiş portfel yatırımı axınlarında ən güclü dönüş müşahidə olunur ki, bu da daha zəif ölkələr üçün çox böyük çətinliklər yaradır.

COVID-19-nun dünyada yayılması daha sərt və daha uzun müddətə məhdudlaşdırılma tədbirlərinin, dünya maliyyə şəraitinin daha da sıxlaşmasına səbəb ola biləcək tədbirlərin, onların nəticəsi daha dərin və uzunmüddətli iqtisadi tənəzzülə çevriləcəyi təqdirdə, daha da sərtləşdirilməsini tələb edə bilər. Şərtlərin bu cür sərtləşdirilməsi, öz növbəsində, son illər çox aşağı faiz dərəcələri şəraitində yığılıb qalmış maliyyə zəifliyi amillərini göstərə bilər. Bu, COVID-19 tərəfindən yaradılan şoku daha da gücləndirəcəkdir.

Məsələn, böyük kapital axını ilə üzləşən aktivləri idarə edən əməkdaşlar aktivləri düşən qiymətlərlə bazarda satmağa məcbur ola bilər ki, bu da qiymət dinamikasında aşağı tendensiyanı daha da ağırlaşdıracaq. Bundan əlavə, istifadə olunan borc vəsaitlərinin böyük bir hissəsi olan investorlar zəmanət depozitlərini daha da artırmaq və portfellərini satmaq məcburiyyətində qala bilərlər; maliyyə bazarında borc vəsaitlərinin istifadəsinin bu cür azalması aktivlərin satışı ilə bağlı təzyiqləri daha da artırır.

Şirkətlər bütün böyük çətinliklərlə qarşılaşdıqda və defolt əmsalları artdıqca, kredit bazarlarında, xüsusilə yüksək gəlir alətləri bazarları, sindikatlaşdırılmış kreditlər bazarları və fərdi borc öhdəlikləri bazarları kimi daha riskli segmentlərdə ani aktivlik dayanması baş verə bilər. Bu bazarlar qlobal maliyyə böhranından bəri sürətlə genişlənərək, qlobal səviyyədə 9 trilyon dollara çatdı, halbuki borcalanların maliyyə vəziyyəti ilə müəyyən edilən kreditlərin keyfiyyəti, anderrayting standartları və investorların qorunması mexanizmləri zəiflədi. Martın əvvəlindən yüksək gəlirli alətlərlə spredlər sürətlə artıb, baxmayaraq ki, son vaxtlar, xüsusilə pandemiyadan ən çox zərər sərnişin daşımaları və energetika sektorlarında onlar xeyli azalmışdır. Eyni şəkildə, sindikatlaşdırılmış kreditlərin qiymətləri kəskin şəkildə aşağı düşdü. Müəyyən məqamda bu azalma dünya maliyyə böhranı zamanı müşahidə edilən tənəzzülün təxminən yarısını təşkil edirdi. Bunun nəticəsində reyting agentlikləri defolt proqnozlarını resessiya səviyyəsinə doğru yenidən nəzərdən keçiriblər; bazar qiymətlərinə qoyulmuş defolt ehtimalı da kəskin şəkildə

artıb (Muzi, S., F. Jolevski, K. Ueda, and D. Viganola. 2021: p. 220).

İndi banklar əvvəlkindən daha çox kapitalla və likvidliyə malikdir. Son illərdə onlar üçün stress testləri aparılmışdır və onlar nəzarət orqanları tərəfindən daha diqqətli nəzarət tədbirlərinə məruz qalıblar. Bunun sayəsində indi onlar dünya maliyyə böhranının başlanğıcından daha yaxşı vəziyyətdədirlər. Bundan əlavə, bir çox ölkələrdə bankları likvidliklə təmin etmək üçün mərkəzi banklar tərəfindən əhəmiyyətli və əlaqələndirilmiş fəaliyyət də potensial likvidlik təzyiqlərini azaltmağa kömək etməlidir.

Bununla belə, iqtisadi tənəzzülün hazırda gözləniləndən daha dərin və uzunmüddətli olduğu ortaya çıxarsa, bankın dayanıqlılığı sınaqdan keçirilə bilər.

Yanvar ayının ortalarından etibarən bankların səhmlərinin qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması həqiqətən investorların bank sektorunun rentabelliği və onun perspektivləri barədə narahat olduğunu göstərir. Məsələn, bir çox ölkələrdə bazar qiymətlərinə əsaslanan bankların kapitallaşma göstəriciləri indi 2008-ci ilin dünya maliyyə böhranı zamanı olduğundan daha pisdır. Potensial problem ondan ibarətdir ki, böhranın daha da dərinləşməsi halında banklar və digər maliyyə vasitəçiləri problemlərin gücləndiricisi ola bilərlər (Kose, M. A., N. Sugawara, and M. E. Terrones. 2020: p. 541).

Mərkəzi banklar bundan sonra da dünya maliyyə bazarlarının sabitliyinin qorunmasında və iqtisadiyyata kredit axınının qorunmasında mühüm rol oynayacaqlar. Lakin böhran təkə likvidliyə toxunmur. O, ilk növbədə, ödəmə qabiliyyəti ilə bağlı məsələləri qoyur, özü də elə bir məqamda ki, dünya iqtisadiyyatının böyük seqmentlərində fəaliyyətin tam dayanması müşahidə olunur. Müvafiq olaraq, həyati əhəmiyyətli rol vergi-büdcə siyasətinin üzərinə düşür.

Pul, fiskal və maliyyə siyasətlərinin birgə aparılması COVID-19 şokunun təsirini azaltmağa və pandemiya nəzarət altına alındıqdan sonra sabit və davamlı bərpanı təmin etməyə yönəlməlidir. Həssas ölkələrin dəstəklənməsi, bazarlarda əminliyin bərpası və risklərin qarşısının alınması üçün beynəlxalq səviyyədə fəaliyyətin sıx və fasiləsiz əlaqələndirilməsi prinsipial olaraq mühüm rol oynayacaqdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu əvvəlcə dünyanın ən zəif ölkələrinin

müdafiəsinə, sonra isə sonrakı yüksəlişin möhkəmləndirilməsinə yardım göstərməyə hazırdır.

Azərbaycanda da koronavirus böhranının iqtisadi nəticələri ilk növbədə ölkənin maliyyə bazarlarına təsir göstərüb. Xarici investorlar öz investisiyalarını geri almağa başladılar. Mart ayında baş verən böhranın ciddiliyi aydınlaşdıqca, dövlət istiqrazları üzrə gəlirlilik əyrilərinin sürətli və kəskin artımı baş verirdi. İzolyasiya tədbirləri çox sayda həyatını xilas etdi, lakin İqtisadiyyat durğun vəziyyətə düşdü. Dünya bazarında xammal qiymətlərinin aşağı düşməsi Azərbaycana birbaşa təsir edib. Pul köçürmələri axınının azalması ölkədə baş verənlərin mənfi nəticələrini daha da dərinləşdirib. 2020-ci ilin ikinci rübündə pandemiyanın iqtisadi təsiri dünya maliyyə böhranından da ağır olub.

Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin məlumatına görə, karantinin fəaliyyəti dövründə bütün Azərbaycan üzrə elektron kommersionun fəallığının artması müşahidə olunub. KOS nümayəndələri Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlər bazarının, xüsusilə də xarici əməliyyatlar üçün liberallaşdırılmasının vacibliyini qeyd etdilər. Məsələn, ölkənin maliyyə qaydaları müəyyən ödəniş xidmətlərindən (məsələn, PayPal) istifadəyə məhdudiyyətlər qoyur və şirkətlərin əksəriyyəti öz onlayn satışlarını “C.O.D.”-dan istifadə edərək həyata keçirirdilər.

Hazırda Azərbaycan ərazisində məhdudiyyətlərə görə sazişin bağlanması üçün fiziki iştirakın zəruriliyi getdikcə daha problemli olur. Məsələn, əgər KOM-lar məhsulu göndərsə və ya xidmət göstərsə və xaricdən öz bank hesabına pul alırsa, o, banka hesabdən pul çıxarmaq üçün müqavilənin əslini təqdim etməlidir. Bu səbəbdən ekspertlərin çoxusu maliyyə qaydalarının yumşaldılmasının və onlayn ödəniş sistemlərinin daha da liberallaşdırılmasının vacibliyini qeyd ediblər.

Pandemiya dövründə bank sektorunda bir sıra fəaliyyət dalğası müşahidə edilmişdir. Hətta Azərbaycan Beynəlxalq Bankı yeni maliyyə texnologiyaları sahəsində həllərin hazırlanması üçün öz innovasiya Mərkəzini də açıb. (<http://maliyye.gov.az/>). Bununla belə, ümumilikdə, özəl şirkətlərin sadəcə fəaliyyət göstərməsi üçün daha aktual ehtiyaclara sərmayə qoyması nəticəsində şirkətlərin innovasiya fəallığının aşağı düşəcəyini gözləmək olar.

Ümumiyyətlə, böhran əleyhinə proqramın gerçəkləşdirilməsinə Azərbaycanca 2,5 mlrd.manat (təxminən 1,5 mlrd. dollar) ayrılıb ki, bu da ÜDM-in 3,3% - ni təşkil edir (“Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”). Müqayisə üçün qeyd edək ki, Gürcüstanda antiböhran proqramının dəyəri ÜDM-in heç 2%-ni keçmir.

Gürcüstan, Moldova və Ukraynada daxili tələb və investisiyalar əsasən ÜDM-in 10%-dən çoxuna ekvivalent olan xaricdən özəl pul köçürmələri hesabına dəstəklənir. Avropa İttifaqı ölkələrində, Rusiyada və ABŞ-da iqtisadi tənəzzül işsizliyin artmasına gətirib çıxardı ki, bu da öz növbəsində miqrantların kütləvi şəkildə geri qayıtmasına və Şərqi Tərəfdaşlığı ölkələrində fiziki şəxslərdən köçürmələrin həcmnin azalmasına səbəb ola bilər. 2020-ci ildə bütün dünya üzrə pul köçürmələri 20% azalıb. Aprel ayında Rusiyadan köçürmələr 60% - dən çox azalıb, lakin may ayında böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatıb (baxmayaraq ki, illik hesablamada təxminən 20% azalıb). Köçürmələrin və şəxsi gəlirlərin həcmnin azalması vergi daxilolmalarının azalmasına gətirib çıxaracaq, çünki istehlak səviyyəsinin azalması, xüsusilə də ƏDV-dən daxilolmaların azalması ilə nəticələnəcək. Bu arada Azərbaycanda bütün vergi daxilolmalarının 19%-i, Belarussiyada 29%-i, Gürcüstanda 42%-i, Moldovada 51%-i, Ukraynada 41%-i ƏDV-nin payına düşür (<https://vliyanie-pandemii-covid-19-na-mirovuyu-finansovuyu-sistemu.pdf>).

2.3. Koronavirus pandemiyanın Azərbaycanın maliyyə bazarlarına təsirinin qiymətləndirilməsi

Bütün lokdaunların nəticəsi olaraq, 2020-ci ilin 11 ayı ərzində Azərbaycanda ÜDM-in azalması 4.3% təşkil edib. Bu, son 25 ilin ən böyük tənəzzülüdür. Bundan başqa, yeni OPEC+ razılaşması ÜDM-ə əlavə təzyiq göstərdi. Bu sövdələşmə çərçivəsində Azərbaycan neft hasilatını azaltmalı idi. Buna görə də 2022-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı itkiləri bərpa etməli və 2019-cu ilin əvvəlki səviyyəsinə

qayıtmalıdır. 2020-ci ilin yaz aylarında koronavirus pandemiyası və neft qiymətlərinin aşağı səviyyəsi respublikamızın neft ixrac gəlirlərində azalmaya səbəb olub (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3588021&download=yes).

2020-ci ilin 11 ayı ərzində Azərbaycanın neft ixracından əldə etdiyi gəlir 9 milyard dollara yaxın olub ki, bu da 2019-cu ilin göstəricisindən 36,2% azdır. Aydın ki, cari qiymətlərlə 2019-cu ildə əldə olunan gəlirlərin (14,8 milyard dollar) həcminə nail olmaq mümkün olmayacaq.

11 ay ərzində 4,8% (2,2 milyard dollar) artmış qaz ixracı gəlirləri ilə bağlı vəziyyət daha yaxşı idi. Lakin, gördüyümüz kimi, qaz ixracından gələn gəlir neft ixracından 4 dəfə azdır.

Bundan başqa, pandemiya səbəbindən Azərbaycan hakimiyyəti 2021-ci il üçün dövlət büdcəsinin parametrlərinə yenidən baxmağa məcbur olub. Neftin baza qiyməti bir barrel üçün 55 dollardan 35 dollara endirildi. Nəticədə itkilərin kompensasiya edilməsi üçün Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlərin həcmi 12,2 mlrd.manata qədər artırılıb ki, bu da makroiqtisadi, maliyyə və valyuta sabitliyini təmin etməyə imkan verib.

Pandemiya şəraitində biznesin dəstəklənməsi məqsədilə Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) Azərbaycanda real sektorun maliyyə alətlərinə çıxışının təmin edilməsi məqsədilə \$200 mln.məbləğində svop-müqavilə imzalayıb. Müqavilə çərçivəsində yerli şirkətlər AYİB-in Azərbaycanın milli valyutası ilə maliyyə resurslarına çıxış əldə edib. Bu vəsaitlərdən \$50 mln.və ya 85 mln. manata qədər yerli şirkətlərə, xüsusilə 2020-ci ildə müvəqqəti olaraq çətinliklərlə qarşılaşan kiçik biznesə verilməsi nəzərə alındı. Nəticə etbarı ilə, 2020-ci ildə yalnız \$18,2 milyon – nəzərdə tutulan məbləğin təxminən 3-də biri məbləğində svop əməliyyatları reallaşdırıldı. Bu, Azərbaycanda orta və kiçik biznesin yetəri qədər maliyyə inkişafının göstəricisidir ki, bu da öz növbəsində bankların bizneslərə kredit verilişini çətinləşdirir.

2020-ci ilin mart ayında neftin ucuzlaşması valyuta bazarında təzyiqin artmasına gətirib çıxardı. Manatın devalvasiyası qorxusu xarici valyutaya, ilk növbədə ABŞ dollarına kəskin tələbatın yaranmasına səbəb olub. 2020-ci ildə

Dövlət Neft Fondu valyuta bazarında dövlət büdcəsinə transfertlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün \$6,8 mlrd. satmağı planlaşdırıb.

Lakin mart ayında Mərkəzi Bank və Azərbaycan hakimiyyəti vəziyyətin dəstəklənməsi məqsədilə təcili olaraq yeni plandan istifadə etməli olub. AMB və ARDNF auksionlarda xarici valyuta satışı həcmi kəskin artırıb. Mart ayında bu cür satışların həcmi 1,9 milyard dolları ötüb, halbuki 2020-ci ilin yanvar-noyabr aylarında satış həcmi \$6 mlrd 665,9 mln. təşkil edib (artım ötən ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 16,8% təşkil edib).

Lakin bu cür radikal tədbirlər, həmçinin dünya bazarlarında neftin qiymətinin getdikcə artması hesabına 2020-ci ilin may ayından etibarən valyuta bazarında vəziyyət sabitləşib. Mütəmadi olaraq, KİV və cəmiyyətdə devalvasiyanın olacağı ətrafında ajiotaj yaranır. Amma indi manatın devalvasiyası üçün real əsas yoxdur. Əvvəla, bu, hazırda bir barelinin qiyməti 50 dollardan yuxarı olan neftin qiymətində amildir. Azərbaycanın 2021-ci il büdcəsi isə neftin bir barelinin 40 dollar qiymətindən tərtib edilib. Bundan başqa, Azərbaycan Mərkəzi Bankı artıq 4 ilə yaxındır ki, manatın dollara qarşı məzənnəsini azn1.7/\$1 səviyyəsində saxlayır və hələ ki, sərt məzənnə tənzimlənməsindən imtina etməyi planlaşdırmır.

Koronavirus maliyyə sektoruna, ilk növbədə, bank seqmentinə də müəyyən təsir göstərmişdir. Məhdudiyyətlərə və lokdaunlara görə, bankların iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi imkanları kəskin şəkildə azalıb. Lakin ümumilikdə bank sektorundakı vəziyyətin koronavirusun təsirinin ilkin təxmin ediləndən daha yaxşı olduğu ortaya çıxdı. Bununla yanaşı, yazda AMB maliyyə bazarında müəyyən təmizləmə gerçəkləşdirə bilib – 4 bank və 1 sığorta şirkətinin lisenziyaları ləğv edilib. 4 bankın lisenziyasının ləğvi bank sektorunda müəyyən nöqsanları aşkar edib, ilk növbədə, əmanətlərin sığortalanması sistemində müəyyən nöqsanları aşkar edib (bu banklar belə əməliyyatlara qadağa qoyulduğu şəraitdə müqavilələr bağlamağa və depozitləri qəbul etməyə davam edirdilər). Nəticədə bu banklarda əmanətçilərə kompensasiyaların ödənilməsində gecikmələr yaranıb (<https://news.day.az/economy/1357522.html>).

Bu vəziyyət əmanətlərin sığortalanması sisteminə aid qanunvericilikdə

boşluqları da göstərib. Mərkəzi Bank 2020-ci il ərzində əmanətlərin sığortalanmasının yeni mexanizmini tətbiq etməyi planlaşdırdığını bəyan etsə də, koronavirus səbəbindən onu başa çatdırma bilmədi. Buna görə də Azərbaycanda əmanətlərin tam sığortalanması sistemi 5 aprel 2021-ci il tarixinədək uzadılıb. Eyni zamanda, 2021-ci ilin aprelində fəaliyyətə başlayan əmanətlərin sığortalanması sisteminin yeni konturları artıq görünür. 2021-ci il aprelin 5-dən əmanətlərin sığortalanmasının yeni formatı qüvvəyə minib – bank əmanəti üzrə kompensasiyanın məbləği 30 000 manatdan 100 000 manata (xarici valyutada 100 000 manat ekvivalentində əmanətlər üzrə) artırılıb. Bundan başqa, fərdi sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə kompensasiyanın məbləği 20 min manat çərçivəsində müəyyən edilib.

Bütövlükdə iqtisadiyyatda 2020-ci ildə tənəzzülə uğramış statistikanın fonunda sığorta sektorunun nəticələri kifayət qədər müsbət görünür. Müxtəlif mənbələrdən daxil olan və sektorun fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərini əhatə edən statistika istənilən halda kifayət qədər müsbətdir (https://www.oecd.org/eu-urasia/Beyond_COVID%2019_Central%20Asia%20_RU.pdf).

Təkcə 2020-ci ilin 9 ayı ərzində Azərbaycan sığorta şirkətlərinin xalis mənfəətinin artımı artıq 5%, gəlirlərin 27%, sığorta haqlarının artımı 11% təşkil edib. Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) son məlumatlarına əsasən isə ölkənin sığorta sektoru 2020-ci ildə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 8,7% artıb. 22 sığorta şirkəti 700 mln. manata yaxın məbləğdə sığorta haqlarını toplaya bilib. Bununla yanaşı, ödənişlərin məbləği 55,2% artıb.

Sığortaçıların fikrincə, tənzimləyici funksiyaların Azərbaycan Mərkəzi Bankına verilməsi sektora fayda verib. AMB-in bazarın stimullaşdırılmasına və fəallaşmasına yönəlmiş inkişaf strategiyası 2020-ci ilin uğursuzluqlarını aradan qaldırmağa kömək edib.

11 ay ərzində könüllü və icbari sığorta növləri üzrə sığorta haqlarının artım nisbəti müvafiq olaraq 10,7% və 4,5% müəyyən aydınlıq gətirir. Birinci qrupun məbləği ikinci qrupdan iki dəfə çoxdur – müvafiq olaraq 462,4 milyon manat və 206,5 milyon manat. 2020-ci ildə bazarda sığorta haqlarının və ödənişlərin

əksəriyyəti həyat sığortası, tibbi sığorta və OSAGO-nun payına düşüb, çünki pandemiya zamanı onların aktuallığı daha da artıb. Üstəlik, bir sıra şirkətlər vaxtında mövcud vəziyyətə köklənərək, kifayət qədər sərfəli şərtlərlə yeni məhsulu – COVID-19-dan sığortanı bazara çıxarıblar. Müştərilər də kifayət qədər tez tapıldı, çünki evdə koronavirusun müalicəsi bəzən xəstəyə böyük məbləğə başa gəlir, sığorta isə xərclərin bir hissəsinin ödənilməsinə kömək edir.

2020-ci ildə sığorta haqlarının ümumi həcmi 668,9 milyon manat, ödənişlər isə 391,4 milyon manat təşkil edib. Sığorta bazarında belə icmal göstəricilərin artımının real dinamikası göstərir ki, əhali artıq bu sektora konspirativ və konservativ yanaşmasını tədricən dəyişir, vətəndaşlarda sığortaya inam formalaşır.

Təbii ki, karantin rejimi sığorta bazarına ciddi təsir göstərib. Təkcə mənfi təsir yox, müsbət elementlər də özünü göstərmişdir. Mənfi nəticələr ondan ibarətdir ki, sığortanın bəzi növlərinin alıcılıq qabiliyyəti zəifləyir və bu sığorta növləri bazar fəallığını itirib. Bunun yaxşı nümunəsi səyahət sığortasıdır. Bu sığorta növü karantin tətbiq edildikdən sonra sərhədlərin bağlanması səbəbindən öz funksionallığını itirib. Bununla yanaşı, karantin qaydalarının tətbiq olunduğu ilk günlərdə bəzi digər sığorta növləri üzrə də bazarda fəaliyyətdə müəyyən durğunluq yaranıb. Bununla belə, yerli sığorta bazarı iştirakçıları yeni strategiyaya keçib, müştəri davranışındakı dəyişikliyə adekvat reaksiya veriblər.

Sığortaçılar sığorta xidmətlərinin uğurla və onlayn təmin oluna biləcəyini sübut etdilər. İnformasiya texnologiyalarının üstünlüklərindən istifadə edərək sığorta əməliyyatları fiziki təmas olmadan həyata keçirilməyə başlandı. Bu, pandemiya sayəsində qazanılan müsbət təcrübə idi. 2022-ci ildə tam elektronlaşma və avtomatlaşdırma şəraitində onlayn sığorta xidməti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyacaq (Баринов Э.А., 2020: с.111-117).

Bildiyimiz kimi, xidmət sahəsi hər zaman dövrün tələb və şərtlərini nəzərə almalıdır. Nümunə olaraq Paşa Sığorta Şirkətindən “COVID Yardım” (COVID Help), Atəşgah Həyat Sığorta Şirkətindən “Anticoronavirus” və Qala Həyat Sığorta Şirkətindən “COVID-19” kimi sığorta məhsullarını göstərmək olar. Bu sığorta məhsulları dövrün tələb və şərtlərinə uyğun formalaşaraq təqdim edilib. Onlar,

şübhəsiz ki, bu gün bazarda fərqlənirlər və gözlənilməli kimi, bu sığorta məhsulları müştərilər arasında yüksək tələbatla malikdir.

Qiymətli kağızlar bazarına gəlincə, heç bir ciddi dəyişiklik baş verməyib. Bu, seqmentin məhdud əhatə dairəsi ilə əlaqədardır. Yeganə əlamətdar hadisə “AzerGold” QSC-nin 20 milyon ABŞ dolları həcmində istiqrazlarının debüt yerləşdirilməsi olub.

Ümumiyyətlə, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının proqnozlarına görə, Azərbaycanda iqtisadiyyatın bərpası 2025-ci ilə qədər davam edə bilər.

Maliyyə sektorunun cari vəziyyətini daha aydın əks etdirmək üçün Azərbaycanın maliyyə sisteminin güclü və zəif tərəflərinin, imkan və təhlükələrinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edən ətraflı SWOT təhlili aparılmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Maliyyə sektorunun cari vəziyyətini əks etdirən SWOT təhlili

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
1. Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və nəzarəti üzrə vahid rəqulyatorun olması; 2. Maliyyə bazarı və institutlarının formalaşması; 3. Əsas maliyyə infrastrukturunu elementlərinin yaranması; 4. Qiymətli kağızlar bazarlarında müasir platform; 5. Risklərin idarə edilməsi üzrə baza elementlərin mövcud olması. 6. Sığorta sektorunun mövcud vəziyyətə uyğunlaşdırılması və bugünkü realıqların tələblərinə cavab verən yeni məhsulların buraxılması; 7. Bir çox funksiyaların təmassız, onlayn şəkildə yerinə yetirməyə imkanı; 8. İqtisadiyyatın maliyyə sektorunun rəqəmsallaşmasına intensiv keçid.	1. Bank sisteminin kapital mövqeyinin kövrək olması; 2. Bankların kredit risklərinin yüksək olması; 3. Bankların sağlamlaşdırılması və restrukturizasiyası üzrə effektiv alətlərin olmaması; 4. Qeyri-ışlək aktivlərin tənzimlənməsi və satışı üzrə hüquqi mexanizmlərin olmaması; 5. Kreditorların hüquqlarının işlək müdafiəsi mexanizmlərinin olmaması, girov münasibətlərinin təşkilati-hüquqi mexanizmlərindəki zəifliklər; 6. Maliyyə xidmətləri sektorunda korporativ idarəetmənin zəif olması; 7. Qeyri-bank maliyyə seqmentinin zəif inkişafı; 8. Maliyyə savadlılığının aşağı olması; 9. Əmanətlərin sığortalanması sistemində aid qanunvericilikdə boşluqların olması.
İmkanlar	Təhlükələr
1. Maliyyə sektorunda islahatların hökumətin prioritetləri arasında olması; 2. Strateji valyuta ehtiyatlarının həcmünün yüksək olması; 3. Əmanətlərin tam sığortalanması; 4. İnkişaf etmiş telekommunikasiya infrastrukturunun və geniş xidmət şəbəkəsinin olması.	1. Neft qiymətlərində volatilliyin davam etməsi; 2. Xarici təsirlər baxımından (fövqəladə hadisələr, pandemiya və s.) maliyyə sektorun yüksək həssaslıq səviyyəsi; 3. Bankların məruz qaldığı risklərin bütövlükdə maliyyə bazarlarında volatilliyə səbəb olması; 4. Ticarət tərəfdaşlarında iqtisadi fəallığın zəifləməsi.

Mənbə: <https://bbn.az/maliyy%C9%99-sektorunun-swot-t%C9%99hlili-r%C9%99smi/>

III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİNƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRİNİN AZALDILMASI YOLLARI VƏ ONUN POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Koronavirus pandemiyasının maliyyə sisteminə mənfi təsirlərinin azaldılmasında beynəlxalq təcrübə və dövlətin dəstək tədbirləri

COVID-19 pandemiyasının yayılması ilə əlaqədar 2020-ci ildə başlayan hazırkı qlobal iqtisadi böhranın əvvəlki qlobal iqtisadi böhranla müqayisədə müəyyən xüsusiyyətləri var. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, o, real sektordan gəlib və yalnız sonra maliyyə sektoruna yayılıb. İkincisi, ilkin kəskin mənfi şokdan sonra inkişaf etmiş ölkələrin pul və fiskal siyasətlərinin sürətli reaksiyası baş verdi ki, bu da dünya maliyyə bazarlarının dinamikasının bərpasına töhfə verdi.

Vergi-büdcə və maliyyə sektorunda böhranın başlanğıcından bir neçə ölkədə qəbul edilmiş əks-tədbirlər daha iri qısamüddətli itkilərin qarşısını almağa imkan verib. Aparıcı mərkəzi bankların (bazar formalaşmaqda olan bir neçə ölkənin mərkəzi banklarının kəmiyyət yumşaldılması proqramının ilk dəfə qəbul etdiyi və inkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan bəzi ölkələrin mərkəzi banklarının aktivlərinin alış həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artması kimi) operativ və bəzi hallarda yeni xarakterli tədbirləri likvidliyin verilməsini genişləndirmiş və borclanmanın dəyərinin artımını məhdudlaşdırmışdır. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan bazarda olan ölkələrin bir neçə Mərkəzi Bankı üçün svop xətləri likvidlik çatışmazlığının dollarla azaldılmasına kömək etdi. Formalaşmaqda olan bazara malik ölkələrə portfel investisiyaları axınları fevral-mart aylarında rekord axınlardan sonra bərpa edilmiş və daha yüksək kredit reytingləri olan ölkələr sabit valyutada istiqrazların buraxılışını artırmışlar. Bu arada, maliyyə tənzimləyicilərinin tədbirləri, o cümlədən bank kreditlərinin ödənilməsi şərtlərinin dəyişdirilməsi, kapital və likvidlik buferlərinin istifadəsinə icazə verilməsi kredit təklifini dəstəkləyir (Ashraf B. N., 2020: p.134).

Neft bazarındakı sabitlik iştirakçıların əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşmasına da

kömək edib. Əvvəllər yayın əvvəlində başa çatan müqavilələr üzrə dərin mənfi səviyyələrə düşən West Texas Intermediate neftinin fyuçersləri yüksəldi və hazırda cari spot qiymətə yaxın sabit diapazondadır.

İyunun ortalarına olan məlumata görə, ABŞ dolları real effektiv ifadədə demək olar ki, 4% ucuzlaşıb. Əvvəlki aylarda əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşan valyutalar, o cümlədən qabaqcıl iqtisadiyyatlar arasında Avstraliya dolları və Norveç kronu, inkişaf etməkdə olan bazar valyutaları arasında İndoneziya rupisi, Meksika pesosu, Rusiya rublu və Cənubi Afrika randı da daxil olmaqla, aprel ayından etibarən möhkəmlənib.

Koronavirus pandemiyasının bəzi ölkələrin maliyyə sistemində mənfi təsirini azaltmaq üçün beynəlxalq təcrübəyə və dövlət dəstəyi tədbirlərinə daha yaxından nəzər salmaq.

Avstriya hökuməti tərəfindən həyata keçirilən dövlət dəstəyi tədbirləri, əksər ölkələrdə olduğu kimi, dörd əsas istiqaməti əhatə edir:

- likvidliyin birbaşa özəl şirkətlərə kredit şəklində verilməsi;
- vergilərin və sosial ödənişlərin ödənilməsi zərurətindən yaranan likvidlik kəsinin azaldılması;
- qısaltılmış iş saatlarına görə kompensasiya;
- kiçik biznesə yardım.

İƏİT-in hesablamalarına görə, kredit zəmanətləri və vergi möhlətləri daxil olmaqla şirkətlər üçün ilkin büdcə dəstəyi tədbirləri paketinin ümumi məbləği 38 milyard avro təşkil edib və 16 iyun 2020-ci ildə qəbul edilmiş əlavə dəstək tədbirləri nəzərə alınmaqla, yardımın məbləği 50 milyard avroya çatdı ki, bu da ÜDM-in 13%-ni təşkil edir.

Ayrılan vəsaitin əsas hissəsi iqtisadiyyatın ən çox zərər çəkmiş sektorları üçün 15 milyard avro yardım fonduna ayrılır, ondan nağd pul likvidliyi saxlamaq üçün paylanır, həmçinin şirkətlərin əməliyyat xərclərini ödəmək üçün subsidiyalar verilir (Baldwin R., Weder di Mauro B., 2020: 254 p.).

Vergi xarakterli tədbirlər ümumilikdə 10 milyard avro təşkil edib. Bunlara 2020-ci ildə fiziki şəxslərin və hüquqi şəxslərin gəlir vergisinin ödənilməsinin təxirə

salınması, sosial ayırmaların üç ayadək tutulması və 2020-ci ilin sentyabr ayının ortalarına qədər ƏDV-nin ödənilməsinin təxirə salınması daxil idi. 16 iyun 2020-ci ildə təsdiq edilmiş əlavə dəstək tədbirləri arasında daha 5,6 milyard avro vergi güzəştləri, eləcə də 6,3 milyard avro investisiya vergisi güzəştləri daxil idi (https://ach.gov.ru/upload/pdf/casebook_COVID-19.pdf). Bununla belə, Vyana Ticarət Palatası şirkətlərə nağd pul boşluqlarını ödəmək üçün kredit zəmanətləri verib.

ABŞ hökuməti iqtisadiyyatı və əhalini dəstəkləmək üçün ardıcıl olaraq görünməmiş proqram həyata keçirib (The Coronavirus Aid, Relief, and Economic Security Act, CARES).

Ümumilikdə, hakimiyyətin 31 iyul 2020-ci il tarixinə olan vəziyyətə dair qəbul etdiyi tədbirlər Brüsselin “Breygel” beynəlxalq analitik mərkəzinin ekspert qiymətləndirməsinə görə, 1,94 trilyon ABŞ dolları daxildir. ABŞ birbaşa büdcə stimullaşdırılmasının müxtəlif formaları, 561 milyard ABŞ dolları. 561 milyard ABŞ dolları büdcəyə daxil olmaların təxirə salınması şəklində nəzərdə tutulub və daha 560 milyard ABŞ dolları digər likvidliyə dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və kreditlər üzrə zəmanətlərin verilməsinə yönəlib (<https://www.bruegel.org/publications/data-sets/covid-national-dataset/#usa>).

Ölkənin mərkəzi bankı kimi fəaliyyət göstərən Federal Ehtiyat Sistemi də 2,3 trilyon dollarlıq iqtisadi xilasetmə proqramını açıqlayıb. Federal Ehtiyat Xəzinədarlıq Departamentindən alınan 75 milyard dollardan istifadə edərək, KOB-lərə Yardım Proqramı vasitəsilə 600 milyard dollara qədər kredit verməyi planlaşdırmışdır. Tənzimləyici ilkin və ikinci dərəcəli korporativ kredit xətlərinin və 850 milyard ABŞ dollarına qədər aktivlərlə təmin edilmiş müddətli kreditlərin genişləndirilməsini elan etmişdir. İqtisadiyyatı birbaşa dəstəkləməklə yanaşı, Federal Ehtiyatlar Sistemi bazara 4 trilyon dollar likvidlik təmin edib.

Kommersiya sektorunun dəstəklənməsi ilə bağlı maliyyə baxımından ən əhəmiyyətli yardım sahələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Kiçik biznes üçün 377 milyard dollar həcmində kreditlər və qrantlar;
- Böyük korporasiyalara və hökumətlərə 510 milyard dollar kredit və kredit zəmanəti (buraya, məsələn, sənişin aviaşirkətlərinə və milli təhlükəsizlik üçün

vacib olan bizneslərə kreditlər daxildir);

- 280 milyard dollar bizneslər üçün vergi endirimləri və təxirə salınmaları. Ümumilikdə, hakimiyyət orqanları 661 min müəssisə üçün kreditləri təsdiqləyib. Eyni zamanda, vəsait işçilərinin əmək haqqının ödənilməsinə xərclənersə, sahibkarlar tələb olunan məbləğin qaytarılması zərurətindən azad edilib.

Koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar olaraq, Çin səfərbər iqtisadiyyat növünə keçdi: dövlət bütün resursların, hətta formal olaraq özəl mülkiyyətçilərin əlində qalan özəl müəssisələrin idarə edilməsini və nəzarətini öz üzərinə götürdü (<https://realnoevremya.ru/articles/170142-aleksey-maslov-o-prichinah-uspehov-knr-v-borbe-s-epidemiye>).

Faktiki olaraq bütün iqtisadiyyat dövlətin total nəzarəti altına alındı. Eyni zamanda, səfərbərlik iqtisadiyyatı özəl biznesin inkişafına imkan vermədiyi üçün uzun müddət mövcud ola bilməz. Epidemioloji vəziyyət yaxşılaşdıqca sərt inzibati tədbirlər tədricən aradan qaldırıldı.

Çində dövlət dəstəyi tədbirləri aşağıdakı sahələri əhatə edirdi:

- Banklardan 2020-ci ilin ikinci rübünün sonuna qədər kreditlər üzrə əsas borc və faizlər üzrə ödənişləri yığmamaq tələb olunub.

- Sosial sığorta fondundan müəssisələrə əmək haqqı, işsizlikdən sığorta ödənişləri ödənilib. Müəssisələrin maliyyə yükünü yüngülləşdirmək üçün Dövlət Şurasının Daimi Komitəsi işgötürənlərin pensiya fondlarına ayırmaları, habelə işsizlər və istehsalat qəzaları üçün sığorta proqramlarına ayırmaları azaltmaq və ya ləğv etmək qərarına gəlib (<https://home.kpmg/us/en/home/insights/2020/03/tnf-china-social-security-relief-for-enterprises-response-to-coronavirus-covid-19.html>).

- Müəssisələrə stabilləşdirmə kreditləri verilmiş, iri korporasiyalarla kiçik və orta biznes arasında əməkdaşlıq təşviq edilmişdir.

- Xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülüb: yeni texnologiyalar, biznes təcrübələri, biznes modelləri tətbiq edilib (müxtəlif sahələr üzrə xidmətlərin onlayn rejimdə keçirilməsi).

- Kənd yerlərinə, fermer təsərrüfatlarına, kənd təsərrüfatı firmalarına və digər kiçik bizneslərə kredit verən kommersiya kreditorları üçün Mərkəzi Bank tərəfindən

müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi dördü bir faiz bəndi azalaraq 2,5%-ə çatdırılmışdır. Baza faiz dərəcəsinə yarım faiz bəndindən çox olmayan dərəcə ilə bu cür kreditlər verən regional banklar yeni dövlət maliyyələşməsi üçün müraciət etmək hüququna malik idilər.

- 7 aprel 2020-ci il tarixindən etibarən Çin Xalq Bankında (Çin mərkəzi bankı) yerləşdirilən bank depozitləri üzrə faiz dərəcəsi iki dəfə azaldılıb (0,72%-dən 0,35%-ə qədər). Bu tədbir bankların sərbəst nağd puldan daha fəal istifadəsini stimullaşdırmaq məqsədi daşıyırdı.

Çin epidemiya ilə ilk dəfə qarşılaşmır və hər dəfə oxşar tədbirlər görür.

Hakimiyyətin ilkin və ən vacib reaksiyası Mərkəzi Bankın “likvidliyin infuziyası”-dır. 3 fevral 2020-ci il tarixində Çin Xalq Bankı 173 milyard ABŞ dollarından çox olan bazarlara əlavə likvidlik təqdim etdi. Bu, 2004-cü ildən bir gün ərzində açıq bazarda Çinin ən böyük əməliyyatı olmuşdur. Çin Xalq Bankı banklara qarşı ehtiyat tələblərini azaldıb ki, bu da iqtisadiyyatının dəstəklənməsi üçün əlavə olaraq 78,8 milyard ABŞ dolları azad edib (<https://www.china-briefing.com/news/china-extends-vat-preferential-policy-small-scale-taxpayers-end-2020/>).

Bundan əlavə, dövlət müəssisələrə aşağı faizlə kreditlərin verilməsi üçün 500 milyard dollara yaxın vəsait ayırıb.

Maliyyə qurumlarına yalnız kiçik firmalar üçün kredit kimi istifadə edilmək üçün 42 milyard dollarlıq maliyyə istiqrazları buraxmaq üçün dəstək verilmişdir.

Kreditlərlə təmin edilmiş korporativ istiqrazların xalis maliyyələşdirilməsi 141 milyard dollar artırılıb. Bu, özəl və kiçik biznes üçün aşağı qiymətli maliyyələşdirmə kanallarını genişləndirdi. Dövlət Şurası özəl müəssisələrə istiqrazların buraxılması və debitor borclarının maliyyələşdirilməsi yolu ilə vəsait cəlb etməyi tövsiyə edib. Səmərəli investisiyaları dəstəkləmək üçün xüsusi yerli hökumət istiqrazlarının emissiyası da artırıldı.

3.2. Pandemiya dövründə maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları

Azərbaycan hökuməti koronavirusun iqtisadiyyata təsirinin azaldılması üçün tədbirlər kompleksi hazırlamışdır. 2021-ci ildə makroiqtisadi tarazlığın qorunması hökumət üçün əsas prioritet olub.

Pandemiyanın yeni dalğasına baxmayaraq, çevik tədbirlər, peyvənd prosesinin intensivləşdirilməsi və sosial izolyasiya məhdudiyyətlərinin tədricən yumşaldılması nəticəsində iqtisadi aktivlik bərpa olunub (Zhang D., et al., 2020: 64 p.).

Azərbaycan pandemiya və neftin qiymətinin düşməsi nəticəsində ikiqat şok yaşadı. Ölkə hakimiyyəti maliyyə dəstəyi verməklə, pul-kredit siyasətini yumşaltmaqla və bank sektorunda bir sıra təşəbbüslərdən istifadə etməklə, digər tədbirlərlə yanaşı, kapitalın yetərliliyinin azaldılması və likvidliyin artırılması da daxil olmaqla, tez və uğurla reaksiya verib.

2021-ci ildə dövlət maliyyə idarəçiliyinin, dövlət borcunun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması, büdcə proseslərində ictimai iştirakın və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılıb.

2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasından və neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasından irəli gələn əlavə xərclərin bərpasına, habelə kontrsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsinə ehtiyac var idi. Bu, dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda büdcə sərəncamının tətbiqinin müvəqqəti dayandırılmasına səbəb olub. Büdcə sərəncamının tətbiqi 2022-ci il yanvarın 1-dən bərpa edilib.

Profisitlə tədiyyə balansı və qəbul edilmiş makrofiskal çərçivə davamlılığı, məzənnə sabitliyini dəstəkləmiş, idxal inflyasiyasına və inflyasiya gözləntilərinə aşağı yönlü təsir etmişdir.

Antiinflyasiya siyasəti mühüm aktualıq daşıyır və indiki dövrdə hökumətin iqtisadi siyasətinin önəmli istiqamətlərindəndir. Antiinflyasiya tədbirlərinin məqsədi inflyasiyanın sahibkarlıq fəaliyyətinə və əhalinin sosial rifahına təsirini minimuma endirməkdir.

Dövlət şirkətlərində korporativ idarəetmənin yaxşılaşdırılması, iqtisadi

səmərəliliyin və şəffaflığın artırılması məqsədilə Prezidentin Sərəncamı ilə təşkil edilmiş Azərbaycan Investisiya Holdinqinin fəaliyyətində mühüm dönüş yaranıb, əməli işlər görülüb. Bu günə kimi 12 dövlət şirkəti holdinqin idarəçiliyinə verilib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarına uyğun olaraq 2021-ci il ərzində regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün Prezidentin ehtiyat fondundan 122 mln. manat, dövlət büdcəsinin investisiya xərclərindən isə 212 mln. manat, ayrılmışdır (<https://nk.gov.az/ru/article/2021/>).

2021-ci il və növbəti üç il üçün icmal və dövlət büdcələrin layihələri “Büdcə sistemi haqqında” qanuna uyğun formalaşdırılır. 2022-ci ildə baş verəcək dəyişikliklər və onların Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri, iqtisadi inkişafın növbəti mərhələsinə keçid və ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi reallıqları ilə bağlı gözləntilər nəzərə alınıb (<https://az.sputniknews.ru/20201223/azerbaijan-sharifov-ekonomika-425794343.html>).

2021-ci ilin sonuna kimi dövlət büdcəsinin icrası nəticəsində xəzinədə 500 milyon manat vəsait qalmışdır. Qeyd olunan qalığı dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Dövlət maliyyə idarəçiliyinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir çox tədbirlərin görülməsi kimi önə qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün dövlət büdcəsinin kəsiri ümumi daxili məhsulun 4,1 faizinə çatdırılmışdır.

Dövlət borclarının artması əsasən dövlət istiqrazlarının daxili bazarda yerləşdirilməsi hesabına baş verir, digər tərəfdən isə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından əlavə kreditlərin cəlb edilməsi nəzərdə tutulur.

2021-ci ilin sonuna Azərbaycanın maliyyə sisteminin aktivləri 52,6 milyard manat və ya ÜDM-in 56,6 faizi (qeyri-neft ÜDM-in 91 faizi) səviyyəsində qiymətləndirilir. Eyni zamanda, maliyyə sisteminin aktivlərinin 73,1%-i bankların payına düşür. 2021-ci ildə 2020-ci illə müqayisədə bank aktivləri 20% artıb. Maliyyə sektorunun aktivlərinin strukturunda 24,2%-i bank olmayan kredit təşkilatlarının (BOKT) payına düşür.

Sığorta sektorunun və investisiya şirkətlərinin maliyyə dərinliyinə töhfəsi əhəmiyyətsizdir və müvafiq olaraq 2,5% və 0,2% təşkil edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Azərbaycanın maliyyə bazarının ortamüddətli perspektivdə sabit qalacağını gözləyir. COVID şokundan iqtisadi bərpa, eləcə də artan neft qiymətlərinin ortamüddətli perspektivdə maliyyə bazarının sabitliyinə dəstək olacağı gözlənilir.

2020-ci ilin mart-aprel aylarında manata müvəqqəti təzyiqlərdən sonra neftin qiymətinin bərpası və ilkin artımdan sonra dövlət qiymətli kağızlarının gəlirliliyinin azalması ilə valyuta bazarı stabilləşib. Xarici valyutada kreditlər üzrə faiz dərəcələri tədricən azalmaqda davam edib, yerli valyutada kreditlər üzrə faiz dərəcələri isə ümumilikdə sabit qalıb.

Koronavirus pandemiyası nəticəsində iqtisadi mühitdə ciddi dəyişikliklə əlaqədar Azərbaycanda müvəqqəti vergi rejimi tətbiq edilmişdir.

Dəyişiklik pandemiyadan bilavasitə təsirlənən ərazilərdə əmlak və torpaq vergiləri üzrə tam güzəşt, habelə gəlirlərə görə 75 faiz vergi güzəştini nəzərdə tuturdu. Qeyd olunan güzəştlərlə yanaşı, ictimai iaşə və sərnişindəşım sahələrində çalışan sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinə də 50% vergi güzəşti verilmişdir.

Nağdsız ödənişlər sisteminin inkişafına da böyük diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı və kommertiya bankları tərəfindən təcili və iri ödənişlərin onlayn, o cümlədən kiçik ödənişlərin, kommunal, telefon, internet, o plastik kartlar vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradılıb ki, bu da maksimum şəffaflığı, təhlükəsizliyi və əməliyyat səmərəliliyini təmin edib.

Mərkəzi Bank strateji sənədlərdə quraşdırılmış prioritet məqsədlərə nail olmaq məqsədilə ölkədə rəqəmsal xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirmək, rəqəmsal bankçılıq innovativ texnoloji platformasında "müşəri-bank" əlaqələrini daha təhlükəsiz və effektiv şəkildə təmin etmək üçün blockchaine əsaslı rəqəmsal identifikasiya sisteminin yaradılmasını uğurla başa çatdırmış və ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bundan əlavə, ölkədə rəqəmsal ödənişlər sahəsində hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirilmişdir. Bu istiqamətdə təşəbbüslərə misal olaraq təmassız ödənişlər üçün PİN-kodun sorğusu üçün əməliyyatların həcminə limitlərin

artırılması (50 manatdan 100 manata qədər), ödəniş sistemləri və ödəniş xidmətləri sahəsində yeni qanun layihəsinin hazırlanması, ödəniş sistemləri sahəsində hesabat prosedurlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi göstərmək olar.

Pandemiya dövründə bank xidmətlərinin inkişafında internet bankçılıq xüsusi yer tutmuşdur. Əgər bir neçə il əvvəl bu xidmət növü Azərbaycanda innovativ idisə, indi ölkənin əksər banklarında təqdim olunur. Gələcəkdə bu xidmətə olan tələbat və ehtiyac onu həyata keçirən bankların və müvafiq olaraq bu xidmət növünə qoşulmuş müştərilərin sayının artmasına səbəb olacaqdır.

Bu xidmətin rahatlığı ondan ibarətdir ki, müxtəlif bankların müştərilərinə öz hesablarını kompüter və smartfon vasitəsilə idarə etməyə imkan verir. Müştərilər öz hesablarını izləyə, hesaba nə qədər pulun köçürüldüyünü, nə qədər vəsaitin xərcləndiyini və s. yoxlaya bilirlər.

Pandemiya onlayn bankçılığa müsbət təsir göstərmişdir. Müxtəlif xidmət növləri və bank əməliyyatları üçün sürətli ödəniş ehtiyacı son dərəcə aktualdır, İnternet bankçılıq bu ehtiyacı ödəmək üçün hazırlanmış bir xidmət kimi çıxış edir. İnternet bankçılıqdan istifadə edən bankların müştəri bazasının faktiki hissəsinin hələ də tam əhatə olunmamasına və son illərin məlumatları bu xidmətə marağın daim artdığını göstərməsinə baxmayaraq, biz hesab edirik ki, distant bank xidmətlərinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi bank fəaliyyətinin strateji planlaşdırılmasında zəruri tələbdir.

Artıq pul yatırmaq və ya çıxarmaq, hesabdən çıxarış tələb etmək və ya ödənişi dayandırmaq üçün banka şəxsən baş çəkməyə ehtiyac yoxdur. Bankların təklif etdiyi onlayn xidmətlərdən istifadə edərək bütün bu vəzifələri və daha çoxunu edə bilmə imkanları vardır. Biz həmçinin hesab əməliyyatlarımızı və balansımızı hər zaman izləyə bilirik. Hesabımızın ümumi balansını bilmək üçün artıq hesab kitabçalarını yeniləməyimizə ehtiyac yoxdur.

Pandemiyanın sürətlə yayıldığı dövrdə Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığa keçid qaçılmazdır. Çünki bu, dəyişən bazar tələbləri və müştəri gözləntiləri ilə şərtlənir. Üstəlik, qeyd etmək olar ki, banklar rəqabət üstünlüklərini və bazar payını qoruyub saxlamaqla yanaşı, rəqəmsal bankçılığın gətirdiyi yeni üstünlüklərdən də

yararlanmaq istəyirlər.

Rəqəmsallaşma respublikamızın sığorta bazarına da təsir göstərib. Azərbaycan Mərkəzi Bankı sığorta bazarının inkişafı üzrə bir sıra layihələr reallaşdırır. Sözü gedən layihələrdən biri də göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və sığorta xidmətlərinin əlçatanlığının təmin edilməsidir. Həm könüllü, həm də icbari sığorta növlərinin rəqəmsallaşdırılması layihəsinin reallaşdırılması sığorta xidmətlərinin elektron şəkildə alınmasına, həmçinin sığorta hadisəsi baş verdikdə kompensasiyaların ödənilməsi üçün onlayn müraciət etməyə şərait yaradacaq. Bu, sığorta hadisəsi baş verərkən operativ reaksiya verməyə və göstərilən xidmətlərin faydalılığını artırmağa kömək edəcəkdir.

Bu layihələri icra etmək üçün tənzimləyici tərəfindən uyğun qanun layihəsi (elektron sistemlərə nəzarət platforması və hüquqi baza) hazırlanmışdır.

3.3. Maliyyə sisteminin postpandemiya dövründə inkişaf istiqamətləri

Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran iki əsas vəzifə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla həll olunur. Birincisi, pandemiyanın sosial-iqtisadi təsirini azaltmaq üçün sistemli siyasət həyata keçirilir. İkincisi, pandemiya sonrakı dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafına hazırlıq gedir.

Ölkədə iqtisadi islahatların xarakteri üç amillə müəyyən edilir. Azərbaycan iqtisadiyyatı texniki tənəzzülə qədəm qoyduğu bir vaxtda əsas amillər yeni biznes tsiklinin başlanması, eləcə də neft gəlirlərinin azalması ilə yeni tarazlığa keçid və global çağırışlara uyğun postpandemiya dövrünə hazırlıqdır. Əsas şərt tədiyə balansının və icmal büdcənin balanslaşdırılması, eləcə də davamlı inkişafı təmin etmək üçün özəl investisiyaların artırılmasıdır.

Maliyyə sektorunun inkişafı üzrə strateji baxışa uyğun olaraq, iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün təsirli tənzimləmə və güclü infrastruktur elementləri ilə əhatə olunmuş, şoka davamlı, risk yönümlü maliyyə sistemi formalaşdırılmalıdır.

Effektiv dövlət idarəçiliyi ictimai əmlakın idarə edilməsi, fiskal institutların gücləndirilməsi, dövlət maliyyə idarəçiliyi, rəqəmsallaşma, şəffaflıq, hesabatlılıq və səmərəlilik də daxil olmaqla bir sıra məsələləri əhatə edir. Xüsusilə, kölgə

iqtisadiyyatının azaldılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə ədaləti bərpa edir, rəqabət mühiti yaradır və dövlət büdcəsinin yeni gəlir mənbələrini təmin edir.

Beləliklə, dövlət bir tərəfdən pandemiyanın sosial-iqtisadi nəticələrini böhran əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına minimuma endirir, digər tərəfdən isə postpandemik gündəliyi formalaşdırır.

Manatın sabitliyi və aşağı inflyasiya şəraitində qeyri-neft sənayesi, informasiya-kommunikasiya xidmətləri və aqrar sektor inkişaf edir, turizm, nəqliyyat, tikinti, ticarət, ictimai iaşə kimi sahələr isə tənəzzülə uğrayır. İlin əvvəlindən adambaşına düşən ÜDM-in 3,5 faiz aşağı düşməsi şəraitində Azərbaycan vətəndaşlarının rifahının təmin edilməsinin əsas şərti güclü sosial siyasətdir. Əmanətlər cari hesab kəsinin iqtisadiyyata, sosial rifaha və biznesin dəstəklənməsinə təsirini minimuma endirmək üçün istifadə olunur ki, bu da cari il üçün proqnozlaşdırılan 8,5 milyard manatlıq büdcə kəsinini izah edir. Vaqner qanununa görə, Azərbaycanda büdcə xərcləri ÜDM artımından daha sürətlə artır. Cari ilin yeddi ayı ərzində ÜDM 2,8 faiz azalıb, dövlət büdcəsinin xərcləri isə 7,9 faiz artıb. Antiböhran idarəetməsi şəraitində büdcə qaydalarını müvəqqəti “unutmaq” və iqtisadiyyata yeni nəfəs vermək lazımdır.

Müsbət göstəricilər sırasında mövcud kredit portfelinə 1,5 milyard manat həcmində antipandemik tədbirlərin, faizlərin və dövlət zəmanətlərinin subsidiyalaşdırılmasının, həmçinin, banklara tənzimləyici güzəştlər hesabına mövcud kredit portfelinin 1 milyard manat həcmində restrukturizasiyasının xüsusi təsiri göstərilməlidir. Həmçinin, sahibkarlar tərəfindən kredit sifarişlərinin qəbulu üçün dövlət tərəfindən zəmanət verilmiş kreditlərin şəffaf alınması üçün İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən yaradılmış elektron kredit platforması antipandemik tədbirlər çərçivəsində işə salınıb. Müvafiq platforma vasitəsilə 660 milyon manat məbləğində yeni biznes kreditlərinə tələbat artıq daxil olub ki, bu da maliyyə sektorunun likvidliyinə müsbət təsir göstərəcək, həmçinin maliyyə-bank sahəsində mütərəqqi meyillərin davam etdirilməsinə də müsbət təsir göstərəcək.

Azərbaycanda mövcud olan “təhlükəsizlik yastığı” və ictimai-siyasi sabitlik

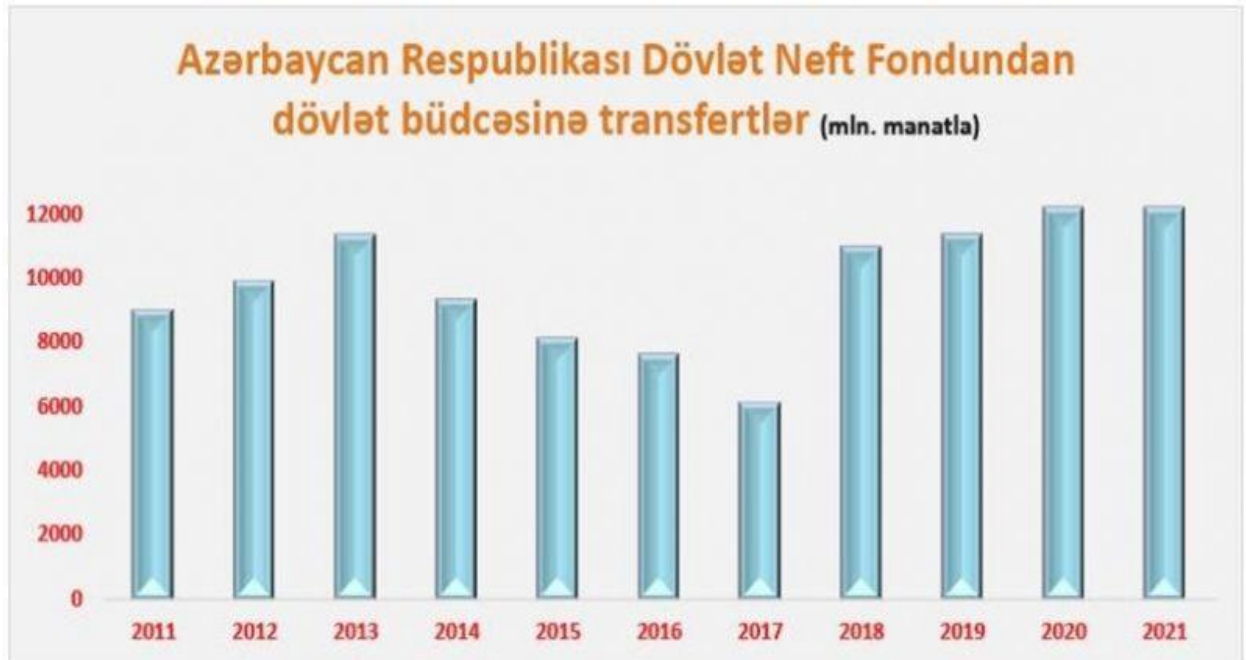
kəskin xarici və daxili borclanmaya əl atmadan manatın məzənnəsinə və inflyasiyaya nəzarət etmək imkanı verir.

2021-ci il dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələri aşağıdakılar olub (<https://turan.az/ext/news/2020/12/free/analytics/ru/131439.htm/001>):

- 2021-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 25427,0 milyon manat təşkil edib ki, bu da ÜDM-in 33,6 faizi həcmində müəyyən edilib. Bu, 2020-ci illə müqayisədə 5,4 faiz çoxdur.

- Büdcə gəlirlərində üstünlük təşkil edən pay ənənəvi olaraq Neft Fondundan maliyyə transferləri hesabına formalaşmışdır. 2021-ci ildə Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfert 12,2 milyard manat təşkil edib.

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlər (milyon manat)

Источник: <http://www.maliyye.gov.az/static/153/dovlet-budcesinin-icrasina-dair-illik-hesabat>
2021-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 48 faizi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan transfertlər hesabına formalaşmışdır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin qalan 52 faizini isə əsasən Vergilər Nazirliyi və Gömrük Komitəsi təmin edib. Belə ki, büdcə gəlirlərinin 28,5 faizi Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə, 15,3 faizi isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən daxil olan vəsaitlər hesabına təmin edilib.

2021-ci ildə büdcə xərclərinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olub:

- Koronavirusla mübarizə zamanı dövlətlər büdcə xərclərində sosial yönümlü

büdcənin payının artırılmasına böyük əhəmiyyət verirlər. 2021-ci ilin dövlət büdcəsində sosial sahəyə yönəldilən xərclər 11,1 milyard manat təşkil edib ki, bu da ötən illə müqayisədə 564 milyon manat və ya 5,3 faiz çoxdur.

- Dövlət büdcəsinin xərc sahələrində əsas yerlərdən birini xarici borcla bağlı ödənilməli olan vəsaitlər təşkil edir. Belə ki, dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər üçün büdcədə 7,7 faiz və ya 2 198,8 milyon manat vəsait ayrılacaq. 28,5 milyard manat büdcə vəsaitinin 2,2 milyard manatı yalnız indiyədək beynəlxalq maliyyə institutlarından alınmış borcların ödənilməsinə sərf olunub.

- Sosial yönümlü istiqamətlər çərçivəsində elmə 183,3 milyon manat xərclənib.

- Xərclərin ən paradoksal istiqaməti səhiyyə büdcəsində görünür. Belə ki, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində səhiyyəyə ayrılan vəsait 1,4 milyard manat təşkil edib. Covid-19 ilə əlaqəli tədbirlər üçün səhiyyə xərclərini artırmaqdan əksinə, onu daha da azaltdı. Hökumət büdcə layihəsində bu cür xərclərin azaldılmasının səbəblərini açıqlamayıb.

- 2021-ci ilin dövlət büdcəsində heç vaxt rastlaşmadığımız bir xərc sahəsi də müəyyən edilib. Belə ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərə “Böyük Qayıdış”ın təmin edilməsi məqsədilə şəhər və kəndlərin bərpa və yenidən qurulması, bu ərazilərdə müasir infrastrukturun yaradılması məqsədilə 2021-ci il dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsait ayrılıb. Təbii ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa işlərinə ayrılan vəsaitə (2,2 milyard) təyinatı üzrə infrastrukturun yaradılması işləri daxildir. Beləliklə, tikinti sahəsi Bakıdan və rayonlardan işğaldan azad edilmiş ərazilərə köçəcək.

Koronavirus pandemiyası fonunda ilin 1-ci yarısında qlobal iqtisadiyyatda baş verən proseslər və bu proseslərin maliyyə bazarlarında səbəb olduğu ciddi dalğalanmalar Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinə də təsirsiz keçməyib. Bununla belə, Neft Fondunun məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq optimal strukturlaşdırılmış investisiya portfelinə mənfi amillər minimal təsir göstərmişdir.

2020-ci ilin aprel-iyun ayları ərzində inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyata kömək məqsədilə reallaşdırdıqları fiskal və monetar yumşaldıcı tədbirlər, o cümlədən pandemiya zərər çəkmiş bir sıra ölkələrdə virusun sürətlə yayılmasının

qarşısının alınmasında irəliləyişlər sərt karantin rejiminin tədricən aradan qaldırılmasına səbəb olub. Bu amillər iqtisadi artımda müsbət meyillərə təkan verir. Təbii ki, bu tendensiya dünya maliyyə bazarlarına da sirayət etdi və bu dövrdə dünya birja indekslərinin dəyəri 18-20 faiz artdı. Nəticədə bütün bunlar Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin idarə olunmasından əldə olunan gəlirlərin səviyyəsində özünü göstərdi (https://azertag.az/ru/xeber/Neftyanoi_fond_obyavil_o_svoih_dohodah_i_rashodah_za_yanvar_iyun-1540779).

Bu dövrdə xam neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasına baxmayaraq, Neft Fondu makroiqtisadi və fiskal tarazlığın mühafizəsi, dövlət və icmal büdcəsi qarşısında öhdəliklərin icra edilməsi ilə əlaqədar funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmişdir. Bu məqsədlə dövlət büdcəsinə 5 mlrd. 675 mln. manat, məcburi köçkün ailələrinin köçürülməsi və onların mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə 140 milyon manat ayrılıb.

2020-ci il Bakı Fond Birjası (BFB) üçün uğurlu olub - qiymətli kağızlarla əməliyyatların ümumi həcmi və bazar kapitallaşması artıb. Lakin yeni oyunçular birjada əməliyyatlarda fəal iştirak edərsə, bu rəqəmlər xeyli yüksək ola bilər (<https://az.sputniknews.ru/20220103/kak-privlech-investorov-k-aktsiyam-azerbaydzhanskikh-kompaniy-437817379.html>).

Fond bazarına daha çox iştirakçı cəlb etmək və bazarı aktivləşdirmək üçün Azərbaycan Fond Bazarı İştirakçıları Assosiasiyası qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları üçün daha əvvəl vergi güzəştlərinin tətbiqi təklifini nəzərdən keçirir. Bu düzəlişlər maliyyə bazarının inkişafına təkan verməli və daxili bazarda investisiyaların cəlbediciliyini artırmalıdır.

Beləliklə, istiqraz alıcıları üçün vergi endirimi sayəsində daha çox insanın bank hesablarında pul saxlamaqdansa investisiyalara üstünlük verməsi gözlənilir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına görə, 2022-ci ildə Bakı Fond Birjası və İstanbul Fond Birjası qiymətli kağızların “dual listing” təcrübəsini tətbiq etməyi planlaşdırır.

Kapital bazarının infrastrukturunun inkişafı üçün Türkiyənin Mərkəzi Depozitarisi ilə əlaqələr qurulub və gələn ildən etibarən Bakı Fond Birjası ilə

İstanbul Fond Birjası arasında qiymətli kağızların ikili listinqinin tətbiqi nəzərdə tutulur.

2021-ci ildə 20 korporativ istiqraz emissiya prospekti təsdiq edilib, korporativ qiymətli kağızlar üzrə təkliflərin ümumi dəyəri 535 milyon manat təşkil edib. 2021-ci ilin 11 ayı ərzində Bakı Fond Birjasında 505 milyon manatlıq korporativ qiymətli kağızlar yerləşdirilib.

Hesabat dövründə Bakı Fond Birjasında ticarətin həcmi 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 24,3%, repo əməliyyatları bazarı 3,4 dəfədən çox artıb.

Tənzimləyici qeyd edir ki, kapital bazarının infrastrukturunun inkişafı istiqamətində mərkəzləşdirilmiş ticarət və depozitar sisteminin yaradılması, eləcə də qiymətli kağızların emissiyasının rəqəmsallaşdırılmasına başlanılması nəzərdə tutulur (Məmmədov Z.F., Namazov V.F., 2021: s. 1074- 1092.).

Bundan əlavə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kapital bazarından maliyyələşdirməyə həvəsləndirilməsi məqsədilə buraxdıqları korporativ istiqrazlara zəmanət və subsidiya mexanizminin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcək. 2022-ci ildə Mərkəzi Bank xarici investorların kapital bazarına çıxış imkanlarını artırmaq üçün Qiymətli Kağızlar üzrə Beynəlxalq Komissiyalar Təşkilatının (İOSCO) imtiyazlı üzvü olmaq üçün qlobal kastodianlarla əlaqələr qurmaq, törəmə maliyyə alətləri üçün normativ bazanı beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq niyyətindədir.

Maliyyə inklüzivliyini artırmaq üçün maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və “fintech”dən istifadə təşviq ediləcək.

Azərbaycanın maliyyə-bank sektorunun keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması, maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi digər məsələlərlə yanaşı, blokçeynin texnologiyaların effektiv tətbiqindən də asılı ola bilər. Mərkəzi Bank ölkədə blokçeyn platforması üzrə ilk pilot layihəyə start verib. Layihə nəticəsində müştəri banka gəlmədən video identifikasiya vasitəsilə hesab açmağa biləcək (Мамедов З.Ф., Аббасбейли М.А., Валиев Э.Н., Вейсов Е.Н., 2020: с. 775-783).

Maliyyə inklüzivliyini genişləndirmək üçün maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və “fintech”-dən istifadə təşviq edilməlidir.

Fintech-in Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi və inkişafı üçün atılacaq əsas addımlar:

- maliyyə texnologiyalarının inkişafı üçün institusional baza formalaşdırmaq;
- maliyyə texnologiyalarının inkişafına dəstək üçün hüquqi şərait yaratmaq;
- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pulların yuyulmasının leqallaşdırılmasına qarşı mübarizə aparmaq;
- bütün münasibətlər subyektləri üçün maliyyə texnologiyalarının informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək;
- Azərbaycan Mülki Məcəlləsinə müvafiq dəyişikliklər etməklə intellektual fəaliyyətin nəticələri kimi ən müasir maliyyə texnologiyalarının mühafizəsini təmin etmək;
- maliyyə texnologiyalarının ehtiyaclarını ödəmək üçün qanunvericilik formalaşdırmaq;
- müxtəlif informasiya kanallarından istifadə etməklə əhalinin maliyyə texnologiyaları sahəsində maliyyə savadlılığının artırmaq.

Qlobal qeyri-sabitlik şəraitində vergi siyasəti, ilk növbədə, real sektorun dəstəklənməsinə yönəldilməli, investisiya siyasətinin və iqtisadi rəqabət qabiliyyətliliyin qorunmasında stimullaşdırıcı xarakter daşımalı, çevik olmalı və innovativ sahələrin inkişafına dəstək verməlidir. Yaranmış vergi dərəcələrinə yenidən baxılmasının zəruriliyi həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan mühüm vəzifə kimi təqdim edilir. Mütərəqqi şkalasının tətbiqi, ilk növbədə, əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sosial proqramların həyata keçirilməsi üçün istifadə oluna biləcək yalnız dövlət büdcələrinin deyil, həm də regional büdcələrin gəlirlərini artırmağa imkan verəcək.

“Kölgə iqtisadiyyatı”-nın azaldılması, elektron ödənişlər infrastrukturunun inkişafı və institusional bazanın möhkəmləndirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, fiziki şəxslərin və təsərrüfat subyektlərinin elektron ödənişlər xidmətlərinin istifadəsinə cəlb edilməsi nağdsız ödənişlərin həcmiminin

artırılmasında irəliləyişə nail olmaq üçün Dövlət Vergi Xidmətinin fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nağdsız hesablaşmaların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və həcmnin artırılması məqsədi ilə vergi xidmətinin daim bu sahədə beynəlxalq təmayüllər diqqət mərkəzindədir. Dövlət Vergi Xidməti bu sahədə fəaliyyətin daha səmərəli təşkili üçün müasir standartlar müəyyən etmişdir (<https://www.taxes.gov.az/ru/page/umumi-melumat>).

Hazırda ölkədə həyata keçirilən və iqtisadi islahatların sosial-iqtisadi inkişaf xəttini müəyyən edən vergi sistemi islahatlar mərhələsindədir. Aparılan vergi islahatlarına sahibkarlığın inkişafına dəstək, “kölgə iqtisadiyyatı”-nın azaldılması, şəffaflığın artırılması, vergi tutulan bazanın genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi daxildir. Aparılan islahatlar vergi sistemi qarşısında qoyulmuş vəzifələrə adaptasiya olunması, müasir işgüzar münasibətlərin qurulması və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında vergi sisteminin rolunun artırılması üçün yeni imkanlar açacaqdır.

Hazırda vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Vergi qanunvericiliyinin investisiya yönümlülüğünün təmin edilməsi, daxili bazarın dəstəklənməsi, kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizənin davam etdirilməsi və rəqabət mühitinin yaradılması prioritetlər sırasındadır. Bundan əlavə, vergi qanunvericiliyinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması və uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması, sosial məsələlərinin həlli, əhalinin həssas qruplarına hərtərəfli dövlət qayğısı sahəsində həyata keçirilən işlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzindədir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizdə etibarlı sosial müdafiə sisteminin formalaşmasına imkan verib. Eyni zamanda, son illər həyata keçirilən sosial islahatlar proqramının əsas məqsədi innovasiya yanaşmalarına əsaslanan müasir, çevik və optimal mexanizmlər əsasında dövlət sosial xidmətlərinin göstərilməsindən, xidmət göstərilərkən sosial ədalət, şəffaflıq, ünvanlılıq, əlçatanlıq və bərabərlik prinsiplərinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Sosial təminatla bağlı çox ciddi, operativ və məqsədyönlü addımlar atılıb.

Dövlət sektorunda çalışan 900 min nəfərin əmək haqqı tam ödənilib, özəl sektorda çalışan 700 minə yaxın insanın əmək haqqının əhəmiyyətli hissəsi dövlət tərəfindən ödənilib. Bu sahədə çalışan insanların iş yerlərini itirdikləri nəzərə alınaraq, işsiz, aztəminatlı təbəqələr, o cümlədən qeyri-rəsmi məşğul olan vətəndaşlar üçün sosial təminat təşkil edilib, onların hər birinə 190 manat məbləğində vəsait verilib (<https://president.az/ru/articles/view/38535>).

Eyni zamanda 90 min ödənişli ictimai iş yerinin açılması nəzərdə tutulub. Özünüməşğulluq proqramı 12 000 nəfəri əhatə edir. Artıq dövlət Dünya Bankı ilə birlikdə bu proqramın bir hissəsini həyata keçirir. Bu sahəyə göstərilən diqqəti və ayrılan vəsaiti nəzərə alsaq, görürük ki, bu gün ölkə üçün bu, prioritet məsələdir. Bu, tamamilə təbiidir, çünki bütün dünya pandemiya əziyyəti çəkir, bütün ölkələr böyük çətinliklərlə üzləşir. Azərbaycan da maliyyə sabitliyini qorumaq üçün bütün lazımi tədbirləri görür.

COVID-19 ilə əlaqədar olaraq Vergi Məcəlləsinə və Sosial sığorta haqqında qanuna da düzəlişlər qəbul edilib. Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan Respublikasında yayılması və xüsusi karantin rejiminin tətbiqi ilə əlaqədar 1 yanvar 2020-ci il tarixinə müvəqqəti vergi rejiminin tətbiq edilməsi qərara alınmış və Vergi Məcəlləsinə və Sosial sığorta haqqında qanuna müvafiq olaraq dəyişikliklər edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının əmək və əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi işçilərin işsizlikdən mühafisəsi və Sosial Müdafiənin təmin edilməsi də daxil olmaqla, məşğulluğa və sosial təminata dəstək məqsədilə aşağıdakı sahələrdə tədbirlər görüb:

1) Büdcə sektorunda çalışan işçilərin əsassız ixtisarına yol verilməməsi, habelə məzuniyyətə göndərilən işçilərin əməkhaqlarının saxlanılması məqsədilə 910 min nəfər dövlət sektorunda çalışan işçilərə təsir göstərən müvafiq tədbirlər həyata keçirilib.

2) Özəl sektor işçilərinin əsassız olaraq işdən çıxarılmasının və ixtisarının qarşısının alınması məqsədilə işəgötürənlərlə gündəlik monitorinqlər aparılıb, bu sahədə tədbirlər 684 min özəl sektor işçisini əhatə edib.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən işsizlərin və işdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğu və sosial müdafiəsi sahəsində:

- 50 000 ödənişli ictimai iş yerlərinin yaradılması yolu ilə bu iş yerlərində işsizlərin müvəqqəti məşğulluğunun təmin edilməsi (aprel-may 2020-ci il). Bu məqsədlə 30 milyon manat nəzərdə tutulmuşdu.

- 2020-ci ilin aprel-may aylarında “Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Məşğulluq Xidməti”ndə işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə (600 min nəfər) hər birinə yaşayış minimumu (190 manat) məbləğində birdəfəlik müavinət ödənilib. Bu məqsədlə 70 milyon manat vəsait ayrılıb.

- İşsizlikdən Sığorta Fondu, Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı ilə əməkdaşlıq üzrə reallaşdırılan özünüməşğulluq proqramının genişləndirilməsi və sürətləndirilməsinin təmin edilməsi. 2021-ci ildə proqram 11 min nəfəri əhatə edib və bu məqsədlərə görə İşsizlikdən Sığorta Fondunun hesabına 70 mln. manat vəsait yönəldilib.

- İşsizlikdən sığorta ödənişlərinin məbləğinin genişləndirilməsi, bu sahə üzrə proaktiv təminat mexanizminin formalaşdırılması. 2020-ci ildə aprel-dekabr ayları üzrə bu tədbir 20 min nəfəri əhatə edib və bu məqsədlə İşsizlikdən Sığorta Fondundan 20 milyon manat vəsait ayrılıb.

- Xüsusi karantin rejimi dövründə işsizlikdən sığorta haqqını ödəyən, lakin işlə təmin olunmayan şəxslərə işsizlikdən sığorta ödənişləri davam etdirilib, peşə hazırlığı kurslarına fasilə vermiş şəxslərə təqaüd ödənilib. 2020-ci ilin aprel-may aylarında bu istiqamətdə tədbirlər 2000 nəfəri əhatə edib, İşsizlikdən Sığorta Fondundan 0,6 mln. manat vəsait ayrılıb.

Əhalinin həssas olan qruplarının sosial müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi aşağıdakıları nəzərdə tutub:

- 1) sığortanın azaldılması şəraitində kəsirin aradan qaldırılması və əhaliyə ödənilən sosial ödənişlərin (pensiya və müavinətlərin) dayanıqlığının təmin edilməsi məqsədilə 2020-ci ilin aprel-dekabr aylarında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun ehtiyatından 200 milyon manat vəsaitin istifadə edilməsi;

- 2) xüsusi karantin rejimi dövründə sosial yardımı başa çatan ailələrə ünvanlı

dövlət sosial yardımının verilməsinin xüsusi karantin rejimi başa çatanadək davam etdirilməsi və bu müddət ərzində ünvanlı dövlət sosial yardımının sadələşdirilməsinin təmin edilməsi. Bu məqsədlər üçün Dövlət Sosial Müdafiə Fondundan 3 milyon manat ayrılıb.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, Azərbaycanın maliyyə bazarı formalaşma mərhələsini keçmiş və inkişaf mərhələsindədir. Buna görə də ən mühüm vəzifə ölkənin universal maliyyə bazarının (istifadə olunan geniş spektrli alətlər və göstərilən xidmətlər dəsti ilə, yeni iştirakçıların - emitentlərin (bələdiyyələr, korporasiyalar) və investorlar) beynəlxalq miqyasda xidmət göstərməyə yönəlmiş, öz alətləri, habelə qiymətli kağızları ilə beynəlxalq maliyyə bazarına inteqrasiya etmək qabiliyyətinə malikdir ki, bu da son nəticədə sahibkarlığın və bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına töhfə verəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünyanı bürüyən COVID-19 pandemiyası qlobal maliyyə sisteminə çox böyük təsir göstərmişdir. Pandemiyanın təsirini 2007-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı nəticəsində toplanmış bir sıra problemlər daha da gücləndirdi. Eyni zamanda, böhran bütün aparıcı inkişaf etmiş ölkələrdə artan transsərhəd kapital axınının "qlobal" dayanmasına səbəb olmadı. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- *Maliyyə sistemi ölkənin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir.* Bu gün dövləti və cəmiyyəti maliyyə sistemisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Maliyyə sisteminin inkişafı XX əsrin ikinci yarısında başlamışdır. Funksional tərəfdən maliyyə sistemi dövlətdəki pul münasibətlərinin məcmusudur, institusional tərəfdən isə maliyyə institutlarının (bankların, birjaların və s.) məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar fondların, dövlət kreditlərinin, sığorta fondlarının və fond bazarlarının, habelə müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsidən ibarətdir.

- *2020-ci ilin yazında pandemiyanın ilkin şokunu qlobal fond bazarı və qlobal əmtəə bazarları hiss etdi.* Qlobal fond bazarının volatilliyini ölçən VIX indeksi 2020-ci ilin mart ayında zirvəyə çatmışdır. Beynəlxalq borc qiymətli kağızlarının həcmi də kəskin artıb. 2020-ci ilin mart ayında neft qiymətləri aşağı düşdü və bu, bazar təzyiqinin artmasına səbəb oldu. Ümumilikdə mart ayında WTI və Brent markalı neftin qiymətləri təxminən iki dəfə azalaraq müvafiq olaraq təxminən 44 və 49 dollardan 21 və 23 dollara düşüb. Qlobal likvidliyə təsir edən kriptovalyutanın dəyərində kəskin artım olub. Qlobal iqtisadiyyatda borc yükünün (həm dövlət, həm də özəl borc) əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunub.

- *Pandemiya Azərbaycanın maliyyə sektoruna mənfi təsir göstərmişdir.* Koronavirus pandemiyasının Azərbaycana mənfi təsiri kreditləşmə sahəsində potensialın azalması ilə ifadə olunub. 2020-ci ildə Azərbaycanın maliyyə sisteminin məcmu aktivlərində bankların və bank olmayan kredit təşkilatlarının payı müvafiq olaraq 88% və 9,7%, sığorta şirkətlərinin ümumi aktivlərindəki payı isə 2,3% təşkil edib. Dünya bazarında xammalın qiymətinin düşməsi Azərbaycana birbaşa təsir

edib. Yeni OPEC+ razılaşması ÜDM-ə əlavə təzyiq göstərdi. Bu sövdələşmə çərçivəsində Azərbaycan neft hasilatını azaltmalı oldu. 2020-ci ildə Azərbaycanın neft ixracından əldə etdiyi gəlirlər təxminən 9 milyard dollar təşkil edib ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 36,2% azdır.

- *Azərbaycan Respublikası hökuməti COVID-19 pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına təsirinin azaldılmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksi hazırlayıb.* Tədbirlər sırasında pul siyasətinin yumşaldılması, likvidliyin artırılması, antiinflasiya siyasəti tədbirlərinin işlənilməsi, Azərbaycan İnvestisiya Holdinqində şəffaflığın və səmərəliliyin artırılması, müvəqqəti vergi rejiminin tətbiqi, nağdsız ödənişlərin artırılması kimi məsələlər də yer alıb. Əhaliyə sosial dəstək tədbirlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

İqtisadiyyatın COVID-in yaratdığı şokdan çıxmasının, eləcə də neftin qiymətinin artmasının ortamüddətli perspektivdə maliyyə bazarının sabitliyinə dəstək olacağı gözlənilir.

COVID-19 pandemiyasının iqtisadi və sosial nəticələrini nəzərə alaraq, pandemiya şəraitində Azərbaycanın maliyyə sisteminin işinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakı təkliflərin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm:

- *Risk yönümlü maliyyə sisteminin formalaşdırılması.* Maliyyə sektorunun inkişafı üzrə strateji baxışa uyğun olaraq, iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün təsirli tənzimləmə və güclü infrastruktur elementləri ilə əhatə olunmuş, şoka davamlı, risk yönümlü maliyyə sistemi formalaşdırılmalıdır.

- *Kölgə iqtisadiyyatının azaldılması.* Bu istiqamətdə görülən tədbirlər korrupsiyaya qarşı mübarizə ədalətin bərpasına, rəqabət mühitinin yaradılmasına və dövlət büdcəsinə yeni gəlir mənbələrinin yaradılmasına kömək edəcək.

- *Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi.* Bu, maliyyə bazarının inkişafına təkan verməli və daxili bazarda investisiyaların cəlbediciliyini artırmalıdır.

- *Korporativ istiqrazların təminatı və subsidiyalaşdırılması mexanizminin yaradılması üzrə tədbirlərin görülməli.* KOM-lar tərəfindən buraxılan korporativ

istiqrazlar kapital bazarı vasitəsilə maliyyələşdirməyə təkan verəcək.

- *Blockchain texnologiyasının tətbiqi.* Azərbaycanın maliyyə-bank sektorunun keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə çıxması, maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və qlobal rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi blokçeyn texnologiyasının səmərəli tətbiqindən asılı ola bilər.

- *Fintech-in Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi və inkişafı.* Bunun üçün maliyyə texnologiyalarının inkişafı üçün institusional bazanın formalaşdırılması, maliyyə texnologiyalarının inkişafına dəstək üçün hüquqi şəraitin yaradılması; pulların yuyulmasının leqallaşdırılması ilə mübarizə; bütün maraqlı tərəflər üçün maliyyə texnologiyalarının informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; Azərbaycanın Mülki Məcəlləsinə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə ən müasir maliyyə texnologiyalarının müdafiəsinin təmin edilməsi; maliyyə texnologiyalarının ehtiyaclarını ödəmək üçün qanunvericiliyin hazırlanması; müxtəlif informasiya kanallarından istifadə etməklə əhalinin maliyyə texnologiyaları sahəsində maliyyə savadlılığının artırılması kimi tədbirlər görülməlidir.

- *Mövcud vergi dərəcələrinə yenidən baxılması zərurəti.* Mütərəqqi şkalanın tətbiqi təkcə dövlət deyil, həm də regional büdcələrin gəlirlərini artıracaq ki, bu da ilk növbədə əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sosial proqramların həyata keçirilməsinə yönəldilə bilər. Vergi qanunvericiliyinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın maliyyə sistemində mənfi təsirinin azaldılması üçün dəstək tədbirləri ilə bağlı yuxarıda göstərilən təkliflər pandemiyanın iqtisadi nəticələrinin aradan qaldırılmasına və ölkənin maliyyə sistemində daha böyük itkilərin qarşısının alınmasına kömək edəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ələkbərov Ə. (2017), rəhbərliyi ilə “Beynəlxalq Valyuta-Kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemləri” fənni üzrə tədris metodiki vəsait, “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, Bakı, s. 123
2. Ələkbərov Ə., Məmmədov Z., Hüseynova A.: (2021) “Maliyyə bazarları”. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 232 s.
3. Hüseynov M. (2007), “Maliyyə bazarı”. Gəncə - s. 65
4. “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, 2020
5. Məmmədov Z.F., Namazov V.F. (2021), “Azərbaycan maliyyə bazarı: yeni tendensiyalar və perspektivlər” // Maliyyə və kredit V. 27. № 5 (809). s. 1074-1092.
6. Mixaylov D.M. (2000), “Beynəlxalq maliyyə bazarı: tendensiyalar və vasitələr”. M., p. 145

Rus dilində

1. Аббасов А.М., Мамедов З.Ф., Алиев С.А. (2019), “Цифровизация банковского сектора: новые вызовы и перспективы”. Экономика и управление с. 81- 89.
2. Баринов Э.А. (2020). Страховой рынок как сегмент финансового рынка ЕС. Ученые записки Российской академии предпринимательства. Т. 19. № 1. С. 111–117.
3. Галанов В.А. (2007), Международный финансовый рынок: учебное пособие. — М.: Магистр, 147 с.
4. Дмитриев В.А. (2006), Глобализация и формирование мирового

- финансового рынка. — М.: Васиздаст, 165 с.
5. Ильин А.А. (2003), Валютный и денежный рынок. — М.: РГБ, 189 с.
 6. Клоков В.И. (2005), Финансовые рынки: учебное пособие. — СПб.: Изд-во СЗАГС, 311 с.
 7. Мамедов З.Ф. (2005), “Анатомия финансового кризиса” СПб: Изд-во СПбГУ, 357 с.
 8. Мамедов З.Ф. (2021). Глобальные вызовы для перехода к «безналичной экономике» // Информация и инновации. Т. 16. № 1. С. 18—22.
 9. Мамедов З.Ф., Аббасбейли М.А., Валиев Э.Н., Вейсов Е.Н. (2020), Банковский сектор Азербайджана: новые тренды и перспективы // Экономика и управление с.775-783
 10. Рау К.Г. (2012). Основные начала финансовой науки. Т. I. М.: Книга по требованию, 322 с.
 11. Суэтин А.А. (2007), Международный финансовый рынок: учебник для студентов. — М.: КНОРУС, 147 с.

İngilis dilində

1. Ashraf B. N. (2020). Economic impact of government interventions during the COVID-19 pandemic: International evidence from financial markets // Journal of Behavioral and Experimental Finance, 27, p.134
2. Baldwin R., Weder di Mauro B. (2020). Economics in the Time of COVID-19. London, CEPR Press, 254 p.
3. Cavallino P., De Fiore F. (2020). Central banks' response to COVID-19 in advanced economies // BIS Bulletin. No. 21., p.6
4. Daily FT. (2020). COVID - 19: The Economic Impact Simplified. Thursday, March, pp.16-24
5. Kose, M. A., N. Sugawara, and M. E. Terrones. (2020). “Global Recessions.” CEPR Discussion Paper 14397, Center for Economic Policy Research, London, 541 p.
6. Kose, M. A., P. Nagle, F. Ohnsorge, and N. Sugawara (2020). Global Waves of

- Debt: Causes and Consequences. Washington, DC: World Bank, p. 235
7. Muzi, S., F. Jolevski, K. Ueda, and D. Viganola. 2021. "Productivity and Firm Exit during the COVID-19 Crisis: Cross-Country Evidence." Policy Research Working Paper 9671, World Bank, Washington, DC, p.220
 8. Oleg V.B. (2020) Coronavirus crisis and its effects on the economy. Population and Economics 4(2): pp.13–17
 9. Trading Economics. (2020). China Shanghai Composite Stock Markets Index 1990 2020 Data/ 2021-2022 Forecast, p. 248
 10. Trading Economics. (2020). Dow Jones Industrial Average 1896-2020 Data/ 2021-2022 Forecast, p. 65
 11. Zhang D., et al. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. // Finance Research Letters. 64 p.

İnternet resursları

1. <https://nk.gov.az/az/article/2072/>, (09.03.2022)
2. <https://www.taxes.gov.az/ru/page/umumi-melumat>, (05.03.2022)
3. <http://www.maliyye.gov.az/>, (15.12.2021)
4. <https://president.az/ru/articles/view/38535>, (14.04.2022)
5. <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2020/04/14/blog-gfsr-covid-19-crisis-poses-threat-to-financial-stability>, (11.01.2022)
6. <https://www.imf.org/ru/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>, (23.11.2021)
7. <http://interfax.az/view/828571>, (18.11.2022)
8. <https://1economic.ru/lib/112196>, (09.03.2022)
9. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3264818.html>, (13.02.2022)
10. <https://turan.az/ext/news/2020/12/free/analytics/ru/131439.htm/001>, (27.01.2022)
11. https://azertag.az/ru/xeber/Neftyanoi_fond_obyavil_o_svoih_dohodah_i_rashodah_za_yanvar_iyun-1540779, (04.01.2022)

12. <https://www.caspianlegalcenter.az/ru/news/more/covid-19-tax-reliefs>, (17.03.2022)
13. <http://maliyye.gov.az/>, (10.03.2022)
14. <https://vliyanie-pandemii-covid-19-na-mirovuyu-finansovuyu-sistemu.pdf>, (12.01.2022)
15. https://www.oecd.org/eurasia/Beyond_COVID%2019_Central%20Asia%20_R_U.pdf, (12.01.2022)
16. <https://news.day.az/economy/1357522.html>, (01.11.2021)
17. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3588021&download=yes, (09.03.2022)
18. <https://www.bis.org/statistics/secstats.htm?m=6%7C33%7C615>, (10.02.2022)
19. Мамедов З.Ф., Валиев Э.Н., Вейсов Е.Н. Современные особенности развития банковского сектора Азербайджана // Экономические науки. 2020. № 7 (188). С. 131—136. URL: <https://doi.org/10.14451/1.188.131>, (07.02.2022)
20. Nuhu.A.S. (2020) The Impact of the COVID - 19 on the Financial Markets: Evidence from China and USA. Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities Vol 2: Issue II ISSN: 2706 – 8242 www.eresearchjournal.com, (06.02.2022)
21. Escudero, V., and H. Liepmann. 2020. “The Joint Provision of Active Labour Market Policies and Income Support Can Be a Powerful Solution for Improving Workers’ Perspectives.” VoxEU.org, CEPR Policy Portal, September 19. <https://voxeu.org/article/combined-active-labour-market-policies-and-incomesupport-can-improve-workers-perspectives>, (06.02.2022)
22. <https://www.dissercat.com/content/gosudarstvennoe-regulirovanie-finansovoi-sistemy-v-perekhodnoi-ekonomike>, (01.04.2022)
23. <https://www.pp-mag.ru/jour/article/view/533>, (01.02.2022)
24. https://auditfin.com/fin/2016/2/fin_2016_21_rus_05_05.pdf, (28.10.2021)

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Maliyyə sisteminin tədqiqat metodologiyası.....	21
Şəkil 2. Beynəlxalq borc qiymətli kağızlarının həcmi.....	43
Şəkil 3. Avropa Mərkəzi Bankının, Federal Ehtiyat Sisteminin, Kanada Bankının, İngiltərə Bankının və Yaponiya Bankının aktivlərinin dəyəri.....	46
Şəkil 4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlər (milyon manat).....	67

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Maliyyə sisteminin müəyyənləşdirilməsinə inteqral yanaşma sxemi.....	19
Sxem 2. Dövlət tərəfindən yerinə yetirilən əsas funksiyalar.....	25

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Maliyyə sektorun cari vəziyyətini əks etdirən SWOT təhlili.....	55
--	-----------